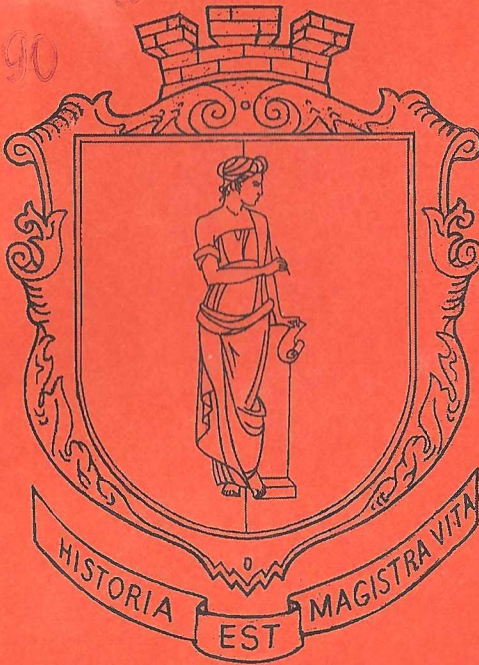

94(100)(082)

490

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 3

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 3

Кривий Ріг
2005

УДК 94
ББК 63.3(0)
І 90

І 90 Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії:
Зб.наук.праць. Вип.3 / За ред. О.І. Кожухаря. – Кривий Ріг, 2005.
– 129 с.

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд.іст.наук, доцент – головний редактор;
Чирва Ю.І., канд.іст.наук, доцент;
Яшин В.О., ст.викладач.

Рецензенти:

Голуб А.І., докт.іст.наук, професор;
Капіца В.Ф., докт.філософ.наук, професор;
Комаров В.О., докт.педагог.наук, професор.

Збірник затверджений до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 5 від 7 грудня 2005 року).

До збірника включено наукові та науково-методичні статті, автори яких на основі широкого конкретно-історичного матеріалу, найновіших здобутків вітчизняної та зарубіжної історичної науки, висвітлюють основні етапи, головні тенденції та перебіг політичного, соціально-економічного та культурного розвитку багатьох країн світу, актуальні проблеми історіографії, методів історичних досліджень, методики викладання історії.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів та усіх, хто цікавиться історією.

ISBN 966-7997-43-5

© Криворізький державний педагогічний
університет, 2005

ЗМІСТ

	Стор.
Передмова	4
✓ Камчугова И.Д. Библизмы и наше время	5
✓ Камчугова И.Д. Древнеегипетская Книга мертвых и Библия: созвучие некоторых элементов	11
✓ Мак Т.Ф. Морський похід скандинавів як загальне і особливе в історії середньовічної Західної Європи	18
✓ Вестохіна В.О., Чмуль І. Роль Руської православної церкви у ствердженні державних інститутів Росії XVI ст.	25
✓ Яшин В.О. Мемуари Бориса Оржеха як джерело з історії суспіль- них процесів в середовищі єврейства Півдня України другої половини XIX ст.	38
✓ Москаленко В.Г. Діяльність рад УРСР з ліквідації неписьмен- ності (30-ті рр. XX ст.)	49
✓ Косіненко О.В. Відбудова і розвиток народного господарства Криворізького залізорудного басейну в 1944-1950 рр.	56
✓ Кожухар О.І. Історія становлення і розвитку парламентаризму в постсоціальних країнах Центрально-Східної Європи	63
✓ Чирва Ю.І., Зінкевич Т. Соціально-політичні умови і соціально- психологічні фактори формування політичних позицій Маргарет Тетчер	75
✓ Журба Л.В. Проблемні ситуації і способи їх створення на уроках всесвітньої історії в старших класах загальноосвітньої се- редньої школи	84
✓ Мак Т.Ф. Узагальнююче повторення з історії раннього середньо- віччя (матеріали для вчителя).....	96
✓ Кожухар О.І., Семенюк Д. Основні вимоги до шкільного під- ручника при впровадженні особистісно-орієнтованого нав- чання	104
✓ Чирва Ю.І. Історія новітнього часу у підручниках для середньої і вищої школи	111
✓ Яшин В.О. Громадянська освіта і громадянське виховання – шлях до побудови держави і громадянського суспільства: питання принципів.....	121
✓ Яшин В.О. Право на освіту як основне право людини і грома- дянське право: до постановки питання.....	125
✓ Яшин В.О. Ушедшие фамилии (исторический этюд)	127

Шановні читачі!

Науковці і викладачі кафедри всесвітньої історії пропонують всім колегам, викладачам і науковцям, студентам, вчителям-історикам і правознавцям, зацікавленій академічній громаді збірник власних наукових праць і доробок, які репрезентують широкий спектр наукових інтересів авторів.

Вихід третього щорічного збірника можна вважати за народження кафедральної традиції щорічного публічного звітування перед громадськістю про результати своєї наукової діяльності.

Як і в попередні роки, діапазон досліджень охоплює близько чотирьох тисяч років в часі: від давньоєгипетської «Книги мертвих» до трансформаційних процесів постіндустріального суспільства, і три континенти в просторі: від Великих Озер до Великого Байкалу, від Міссісіпі до Дніпра і Волги.

Автори висловлюють свою точку зору щодо основних проблем всесвітньої історії, джерелознавства, історіографії, історії культури, тощо.

Пропонований збірник, в той же час, має дві суттєві відмінності, що дозволяє авторам і редакторам вважати його, свого роду, віхою в розвитку наукових досліджень кафедри.

По-перше, в збірнику вміщені не тільки статті загальної історичної проблематики, але й, враховуючи завершення п'ятирічного періоду роботи над науковою проблемою кафедри, друкуються результати кафедральних досліджень науково-методичного характеру з питань викладання історії, громадянської освіти і громадянського виховання в школі і вузі.

По-друге, вперше академічній громадськості пропонуються результати досліджень науковців кафедри в галузі правознавства (історія держави і права, конституційне право), що є логічним відображенням існуючого напрямку спеціалізації – підготовки вчителів правознавства.

Останній факт свідчить про появу логічно обумовленої і очікуваної диференціації в тематиці кафедральних наукових досліджень: поділ їх на історичні і правознавчі. Відомо, що викладачі кафедри протягом всього часу існування кафедри ведуть викладання широкого спектру правознавчих дисциплін, наукову роботу в цьому напрямку і поява ґрунтовних самостійних досліджень правового характеру – справа вже найближчого майбутнього. У кафедри є для цього наявні (і перспективні) наукові сили і можливості.

На завершення, автори і редактори збірника висловлюють подяку всім, хто зацікавився пропонованими дослідженнями, а також всім, хто допомагав у його підготовці та виданні.

*З повагою до читача,
Редакційна колегія*

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
исторических наук*

БИБЛЕИЗМЫ И НАШЕ ВРЕМЯ

С принятием христианства и с появлением церковнославянского варианта Библии в язык стали проникать библейская лексика и фразеологизмы. Их принято называть библеизмами. Они встречаются в языках многих народов, которые исповедуют христианство, и, следовательно, могут быть квалифицированы как интернациональные. Одно из важнейших свойств библеизмов, которое они получили от своего источника – Библии, – наличие широкого ассоциативного поля, возникающего у читателей или слушателей.

Не одно поколение ученых исследует библеизмы, их структуру и место в языке [1, 4, 6, 12].

Автор данной статьи ставит перед собой цель – показать, как в соответствии с конкретными условиями используются библеизмы, насколько широко и точно соответствует их звучание содержанию. Особое внимание автор обращает на то, что в периоды острого социального напряжения библеизмы наполняются новым содержанием, становятся оружием политической борьбы, получают новое, не присущее их источнику значение. Однако этот процесс нередко сопровождается и негативными явлениями – речь идет о прямом искажении смысла библеизмов, неграмотном, а подчас и вульгарном обращении с ними. В работе это явление анализируется на ряде примеров, делаются соответствующие выводы.

Библеизмы входят в состав крылатых слов – метких словесных оборотов, афоризмов, слов-символов. Они широко используются в публицистике, лекциях, произведениях художественной литературы, придавая им эмоциональность, патетику, образность.

В 1855 году вышло первое издание книги Н.С.Ашукина и М.Г.Ашукиной «Крылатые слова». Затем последовало еще несколько изданий. Авторы работы – известные литературоведы, библиографы – свою жизнь посвятили собиранию и изучению крылатых слов, в том числе и библеизмов.

В 1891 году вышла в свет книга С.В.Максимова «Крылатые слова». Она вызвала значительный интерес читателей, способствовала распространению крылатых выражений в живой, разговорной речи.

Выражение «крылатые слова» вошло во многие языки с середины XIX века. Тогда немецкий ученый Георг Бюхман выпустил сборник образных выражений. Этот термин он обосновал тем, что приводимые им словосочетания как бы на крыльях перелетают из уст в уста, получая широкое распространение. Однако некоторые авторы [1] творцом термина считают Гомера. В поэмах «Илиада» и «Одиссея» сочетание «крылатые слова» встречается неоднократно: они как бы летят из уст говорящего к уху слушающего.

Термин оказался очень точным, емким и сумел сохранить свое значение во многих языках в течение столетий.

Ряд библеизмов настолько прочно вошел в нашу речь, что мы не осознаем: их источник – Библия. Библеизмы утратили церковно-культовую окраску, нередко употребляются с иронией, шуткой. Некоторые выражения напоминают о своем происхождении тем, что содержат библейские собственные имена или старославянизмы. Есть такие, которые не являются подлинными цитатами из текста Библии, а выражениями, в краткой форме конденсирующие его смысл («запретный плод», например). К библеизмам относят и отдельные слова, заимствованные из Библии, – ад, ангел, суббота, а также словосочетания, связанные в целом с религией – Андреевская лента, Лазарева суббота.

Многие из библеизмов настолько давно и прочно вошли в язык, что не требуют специального пояснения – упасть духом [Иов, 4:5], сеять зло [Иов, 4:8], волосы становятся дыбом [Иов, 4:15], пускать на ветер [Иов, 6:28], отвести душу [Иов, 33:18], выставить на позор [Наум, 3:6]. Ряд библеизмов сохранил книжный характер: воспрянуть ото сна [Иов, 14:12], камни вопиют [Аввакум, 2:11], стряхнуть прах с ног [Матфей, 10:14].

Следовательно, библеизмы представляют собой обширный пласт языка, который обогащает его.

Библейская философия, лексика, фразеология неотделимы от мировой культуры. В России изучение Закона Божьего было обязательным во всех учебных заведениях. Широко распространялись и библеизмы.

Библия – ее тематика, сюжеты, образы, лексика и фразеология – занимала важное место, например, в творчестве А.С.Пушкина. В предисловии к книге итальянского автора Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека», которая вышла в Петербурге, А.С.Пушкин писал о Евангелии: «Есть книга, коей каждое слово истолковано, объяснено, проповедано во всех концах земли, применено ко всевозможным обстоятельствам жизни и происшествиям мира, из коей нельзя повторить ни единого выражения, которого не знали все наизусть, которое не было бы уже пословицей народов, она не заключает уже для нас ничего неизвестного, но книга сия называется Евангелием, - и такова ее вечно новая прелесть, что, если мы, пресыщенные миром или удрученные унынием, случайно откроем ее, то уже не в силах противиться ее сладостному увлечению и погружаемся духом в ее божественное красноречие» [9, 470].

За годы Советской власти, когда Библия находилась под запретом, употребление библеизмов значительно сократилось. Многие попали в разряд устаревших словосочетаний, были забыты. Некоторые из них потеряли связь с хорошо известными ранее библейскими сюжетами и утратили мотивированность.

В 60-70-е годы появляется ряд интересных работ, авторы которых дают объяснение некоторым библеизмам [3, 6]. Однако ссылки на тексты Библии очень скупы и поверхностны, иногда отсутствуют вовсе. Настойчиво повторяются слова «библейская фантазия», «библейские сказки». Авторы стремятся уйти от упреков в отходе от атеизма и в то же время не могут не показать читателям красоту, мудрость, емкость библеизмов. Объективно своими работами авторы раскрыли значение Библии как важнейшего источника обогащения языка многих народов выразительными и меткими словосочетаниями.

В последние десятилетия в результате снятия многих запретов и ограничений, отхода от атеизма, возврата к забытым христианским ценностям интерес к Библии значительно вырос. Расширилось и употребление библеизмов. Это наглядно видно из увеличения числа библеизмов в словарях, справочниках, росте их использования в публицистике, устных выступлениях. Особенно активно используются библейские по происхождению фразеологические обороты в газетной речи. Часто их применяют

в качестве заголовков, подзаголовков, рубрик. Поскольку библеизмы отличаются постоянством состава, их значение становится привычным и журналисты стремятся усилить образность выражений. С этой целью используются различные приемы: в традиционном обороте одно из слов заменяется другим, с контрастным значением («блудный сын» - «приблудный сын эфира»), создается множество словесных новообразований: «не металлом единым», «не бойкотом единым». Библеизмы теряют свое эмоциональное звучание, выразительность, превращаются в штампы, обедняя нашу речь.

В последнее время библеизмы используют в общественной и политической борьбе, им придается гражданское звучание. К сожалению, для некоторых этот культурный пласт лексики и фразеологии, который имеет огромные возможности, остается «книгой за семью печатями». Незнание истоков библеизмов, непонимание их сущности, глубинного смысла приводит к искажениям, неправильному толкованию, неквалифицированному использованию.

Пишущими и митингующими в различных тональностях используются выражения «чистые и нечистые», «вавилонское столпотворение», «поднялся (пошел) брат на брата», «притча во языцех». Часто можно услышать словосочетания «знамение времени» (в значении общественное явление, типичное для данного времени), «камень преткновения» (затруднение в каком-либо деле), «ищите и обряцете» (ищите и найдете), «книга за семью печатями» (в значении чего-то непонятного, скрытого). Вспоминаются библеизмы «не мечите бисера перед свиньями» (в контексте «не тратьте слов с людьми, которые не могут понять и оценить их»), «не о хлебе едином жив будет человек» (человек должен заботиться об удовлетворении не только своих материальных, но и духовных потребностей), «невзирая на лица» (речь идет о поступках без лицемерия, без угодничества перед вышестоящими), «мерзость запустения» (полное разорение, опустошение), «не вливают молодое вино в мехи старые» (нельзя создавать что-либо новое, не порвав со старым), «несть пророка в отечестве своем» (пророка не ценят в его отечестве, в его доме), «отделять овец от козлищ» (то есть отделять вредное от полезного, плохое от хорошего).

Однако ряд библейских выражений толкуются произвольно, в зависимости от фантазии говорящего или пишущего, уровня его знаний. Не повезло словосочетанию «во многой мудрости много печали». Оно используется в нескольких вариантах: «много печали во многом знании», «во многом обсуждении», «во многом митинговании». Вместо Андрея Первозванного (то есть первым призванным) звучит «Андрей Первозданный». «Глас вопиющего в пустыне» преобразен в непонятное «голос вопиющего» или «вопиющий среди депутатов». Не повезло слову «лепта», которое обозначает самую незначительную по ценности монету. Лепта обрела не свойственный ей смысл: «внес значительную лепту», «его лепта в общее дело значительна».

Очень часто искажается стилистическая форма библеизмов. Выражение «свои своя не познаша» приобрело форму «свои своих не познаша». «Заблудшая овца» стала «заблудившейся овцой».

Неожиданную популярность получило выражение «притча во языцех» (то есть объект постоянных пересудов, предмет всеобщих разговоров). В этом обороте объединены слова «притча» (рассказ, пословица, поговорка) и слово «язык» (народ). Однако надежная форма слова «язык» заменена более привычным для современного языка «в языках», «языков».

Только скудностью познаний можно объяснить то, что смешиваются такие словосочетания, как «Валаамова ослица» и «Буриданов осел». Выражение «Буриданов осел» приписывают французскому ученому XIV века Буридану. Так говорят о человеке нерешительном, который колеблется в выборе между двумя равноценными предметами или равносильными решениями. «Валаамова ослица» означает покорного человека, который неожиданно выразил свой протест. В основе словосочетания следующее библейское сказание. Когда во время исхода из Египта израильтяне проходили через земли моавитян, то правитель обратился к волхву Валааму с предложением проклясть израильтян и тем самым способствовать их поражению. Валаам отправился в путь. Но дорогу, по которой он ехал, преградил Ангел. Ослица остановилась. Так повторялось трижды. Трижды бил Валаам несчастное животное, чтобы заставить его двигаться. И тут ослица сказала ему: «Что я тебе сделала, что ты бьешь меня вот уже третий раз?» И увидел Валаам Ангела, стоящего на дороге, с обнаженным мечом в руке. И понял Валаам, что ослица спасла ему жизнь.

Смешение этих двух словосочетаний, ставших давно интернациональными, вызывает чувство досады и недоумения.

С грамматическими ошибками приводятся слова «Апокалипсис» и «Армагеддон». Апокалипсис (греч.) означает «откровение», «раскрытие тайного, сокровенного». «Армагеддон» употребляется в значении Страшный суд. Очевидно, происходит от названия реки Мегиддо в центральной части Палестины и слова «ар» - «равнина». На равнине возле реки часто происходили кровавые столкновения народов.

Таким образом, анализ использования библеизмов в наше время дает возможность сделать следующие выводы. Во-первых, можно говорить о значительном распространении этих образных, эмоционально насыщенных выражений. Во-вторых, в периоды социальной напряженности ярко проявляется их гражданская направленность, стремление использовать в политическом противостоянии. В-третьих, частое употребление одних и тех же библеизмов подчас лишает их выразительности, эмоциональности. Они воспринимаются как языковые штампы, не обогащают, а обедняют нашу речь. В-четвертых, отмечается такое негативное явление как искажение первоначального содержания этих словосочетаний, использование их в несвойственной форме. Необходима активная и целенаправленная работа по разъяснению правильного использования библеизмов.

Литература

1. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. – М., 1988.
2. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета. – М., 1997.
3. Вартьян Эд. Путешествие в слово. – М., 1976.
4. Григорян Л.Т. Язык мой – друг мой. – М., 1988.
5. Дулуман Е.К. Примечания к Апокалипсису // Людина і світ. – 1994. - № 2.
6. Коваль А.П. Слово про слово. – К., 1976.
7. Пермяков Г.Л. Пословицы и поговорки народов Востока. – М., 1979.
8. Пословицы и поговорки народов Востока. – М., 1961.
9. Пушкин А.С. Полн. собр. соч. В 10 т. – М., 1958. Т. 7.
10. Флавий Иосиф. Иудейские древности. В 2 т. – М., 1986.
11. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. – М., 1991.
12. Шанский Н.М. В мире слов. – М., 1985.

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
 исторических наук*

ДРЕВНЕЕГИПЕТСКАЯ КНИГА МЕРТВЫХ И БИБЛИЯ: СОЗВУЧИЕ НЕКОТОРЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

Вопросы тайны жизни и смерти всегда волновали человечество. Эти вопросы не уникальны. Но древние египтяне выражали их так ясно и красноречиво, как никто до них. И лишь еврейские пророки в Библии сумели подняться на такую же высоту.

Египтяне достигли высочайшего духовного и философского развития. По их представлениям, жизнь, смерть, возрождение после смерти создавали замкнутый круг. Рождались представления о вечной жизни, о бессмертной душе, о нетленном теле. Это отчетливо видно в культе предков, заупокойном культе. Египтяне, как и многие другие древние народы, верили, что смерть не есть уничтожение человека, а всего лишь переход его в другой мир. Однако у египтян культ умерших это не обожествление умерших, а долг живых по отношению к умершим, проявление заботы об их потусторонней жизни. Культ умерших у египтян не отвлеченная религиозная обязанность, а практическая необходимость, вызванная переходом близких в иной мир. По сути, это была борьба против смерти за вечную жизнь. Этим объясняется столь важное значение культа умерших в жизни египтян. Загробная жизнь мыслилась как продолжение жизни земной. Египтяне верили, что кроме души и тела есть еще нечто промежуточное – энергетический двойник человека, его жизненная сила – Ка. Ка должна была найти свою земную оболочку и вселиться в нее. Тогда и душа будет чувствовать себя спокойно. Так родилась традиция создания погребальных масок, скульптур.

Для обеспечения умершему спокойной и вечной жизни в мире ином, для установления контактов его с живыми, создавались магические тексты. Эти тексты вырезались на стенах погребальной камеры («Тексты пирамид»), позднее – на внутренней поверхности деревянных гробов простых людей («Гробовые тексты»). В период Нового царства тексты записывались на папирусных свитках. Их обычно называют Книгой мертвых. Тексты содержали заклинания, заговоры. Их главная цель – обеспечить умершему благополучное путешествие в загробный мир.

Постоянно повторяется слово «жить»: мертвый человек жив, он будет жить вечно. Благодаря текстам усопший как бы получал уверения в бессмертии.

Книга мертвых составлялась и изменялась на протяжении многих столетий. Отсюда пестрота ее содержания, отсутствие связи между главами. Прекрасные образцы Книги мертвых найдены в гробницах города Фивы. Они написаны на папирусах, богато украшены рисунками.

Книга мертвых включает четыре раздела. Каждый из них состоит из множества глав. Первая часть Книги посвящена шествию похоронной процессии. Приводились тексты гимнов богу Солнца – Ра и Осирису – правителю загробного царства, богу умирающей и воскресающей природы. Вторая часть рассказывает о воскресении умершего, прохождении его души через Дуат – Загробное царство. В третьей части описывается суд Осириса и превращение усопшего в божество. Четвертая, заключительная, часть состояла из прославления умершего и описания его блаженной жизни в Загробном царстве.

Отдельные главы Книги предназначались для чтения вслух и песнопения во время ритуальных действий. Содержание этой Книги должен был знать каждый египтянин.

Магические тексты сопровождалась росписями. Они напоминали развернутый свиток папируса. Сцены располагались одна за другой своеобразными регистрами. Изображались боги, жрецы, фараоны. Многие ученые считают такие изображения истоком иконописи.

Основные темы композиции были связаны с эпизодами земной жизни умершего, пребыванием его в Загробном царстве. Изображались сцены оживления усопшего, путешествия его души по Дуат, судилище богов. Нередкой была сцена жертвенного пира, которая имела ритуальный характер. Ритуальные сюжеты связывались с растительными мотивами. Часто изображался лотос как символ жизни и добра. Лотос олицетворял Верхний Египет, папирус – Нижний Египет, а их переплетенные стебли – объединенный Египет.

Тексты Книги мертвых в той или иной степени нашли отражение во многих трудах.

В 445 г. до н. э. древнегреческий историк Геродот совершил путешествие по Нилу от северных до южных границ страны. Подробно описал то, что видел, то, что слышал от сопровождав-

ших его лиц. Вопросам египетской религии посвятил свою книгу «Об Исиде и Осирисе» греческий писатель Плутарх (I – II вв.).

Интерес к прошлому Египта значительно усилился после завоевания его в 332 г. до н. э. Александром Македонским. Египетский жрец Манефон (IV – III в. до н. э.) на греческом языке написал двухтомную «Египетскую историю». Он создал хронологическую схему истории страны, приводит факты, мифы.

Систематическое и углубленное изучение Древнего Египта, его религии, культуры началось только в XIX веке. В середине 1798 года в Египет вошли войска Наполеона. Вместе с ними были почти сто видных французских ученых. 50-летний ученый, художник Виван Денон сделал несколько тысяч рисунков с изображениями древнеегипетских памятников. Эти рисунки вошли в 37-томную работу «Описание Египта», которая сохранила свою ценность до наших дней.

В середине XIX века немецкий археолог К.Р.Лепсиус создал 12 альбомов «Памятники Египта и Эфиопии», где нашли отражение сделанные им археологические находки.

Талантливый французский ученый-самоучка О.Мариэт вел раскопки не отдельных памятников, а целых археологических комплексов. Вблизи древнейшей столицы Египта – Мемфиса он нашел гробницы эпохи Древнего царства, выявил древнейшие надписи на них.

В 80-е гг. XIX века французский египтолог Гастон Масперо в пирамидах правителей II, V и VI династий открыл многочисленные иероглифические надписи. На то, чтобы скопировать эти надписи, а затем издать, потребовалось несколько лет. Масперо даже временно оставил пост директора Службы древностей и Египетского музея. Еще больше времени ушло на дешифровку текстов. Их язык оказался очень тяжелым и архаичным. Тексты содержали обрядовые формулы и заклинания, которые произносились во время похоронных ритуалов. Их цель – обеспечить умершему благополучное путешествие в Загробный мир.

Содержание Книги мертвых, изменения в текстах в различные периоды истории Древнего Египта исследуют многие ученые нашего времени – У.Бадж, Л.С.Васильев, В.Замаровский, Х.А.Кинх, Б.Мертц и другие [1, 2, 6, 9, 12, 13, 17, 18].

Египетская Книга мертвых опубликована в журнале «Наука и религия» [23]. Тексты приводятся в изложении Е.Лазарева. Им же даются комментарии и пояснения.

Тексты пирамид в период Древнего царства говорят о бессмертии лишь правителя. В период Среднего царства происходит демократизация загробных верований [17, 122, 154]. Каждый человек наделен бессмертием. Любой человек, имея расписанный гроб, мог надеяться на вечную жизнь в потустороннем мире. Простые крестьяне, ремесленники не имели гробов, на которых писались тексты. Их тела опускались в яму в земле вместе с несколькими горшками с пищей.

Демократизация загробных верований привела к раскрытию таинств, прежде запретных для широкого круга людей, для рядовых египтян.

В Книге мертвых дается описание путешествия души по страшному миру Дуат (преисподняя) и по светлому – Поля Иалу. Эти описания, их философия почти не отличаются от представлений об аде и рае, которые вошли в более поздние религиозные системы. А знаменитая «Божественная комедия» Данте вообще почти сливается с верованиями древних египтян.

До нас дошло несколько произведений периода Нового царства. Одно из них, наиболее доступное – Книга Амдуат (Книга того, что в Дуат) – важнейшая часть Книги мертвых. Загробный мир египтян – Дуат – не находится в каком-то географическом пространстве. Это пространство мифа, в котором одновременно происходит смерть и рождение человека, закат и восход Солнца, гибель и новое рождение Вселенной. Здесь нет привычных представлений о времени и пространстве, здесь властвует вечность.

Душа умершего должна предстать перед судом богов. Но главный судья не бог Ра, как в более ранние периоды, а правитель царства мертвых, бог умирающей и воскресающей природы Осирис. Его имя становится своего рода прилагательным к имени усопшего: Осирис Санахт, купец [17, 154].

По представлениям древних египтян, жизнь и смерть – берега одной реки. Поскольку Солнце рождалось на востоке, а умирало на западе, запад воспринимался как потусторонний мир. Люди проводили свою земную жизнь на востоке, а после смерти переселялись на запад – место вечной жизни. Свои усыпальницы фараоны возводили на западном берегу Нила, на границе орошаемых земель и Ливийской пустыни, которую называли «Страной смерти». Важной частью заупокойного культа ста-

новится лодка (ладья, барка). Она есть не только в верованиях древних египтян, но и мифах шумеров. У древних греков души умерших перевозил в лодке Харон.

И фараон, и простой египтянин с юных лет заботились о своей будущей загробной жизни: приносились жертвы душам умерших родственников, принимались меры по сохранности их гробниц, саркофагов.

Тело умершего длительное время бальзамировали в храме. Бальзамирование – предохранение тела умершего от разложения – достигалось путем использования бальзамов – смол, растворенных в эфирном масле, настоев трав. Тело таким образом превращалось в мумию. Во время бальзамирования все внутренние органы убирались. Но сердце извлекалось и хранилось в особом сосуде вместе с умершим. Оно должно было сыграть важную роль в будущем загробном суде. В Книге мертвых приводится специальное обращение к собственному сердцу: «О мое сердце, находящееся в моем теле, не свидетельствуй против меня на суде Осириса!».

На загробном суде боги должны были взвесить сердце умершего и определить, сколько хороших или плохих дел он совершил в земной жизни. Попав во владения Осириса, душа умершего должна была оправдаться перед ним, чтобы обрести вечную и блаженную жизнь. Здесь не играли никакой роли общественное положение человека, его богатство, а только дела при жизни. Идея о расплате после смерти по совершенному в жизни – это уже непосредственное вмешательство религии в область социальной этики, в моральные представления общества. Эта идея стала центральной во многих религиях, в том числе христианстве.

В зал суда умершего вводит Анубис – бог Потустороннего мира. К нему обычно обращаются родственники умершего с просьбой о покровительстве. Обычно он изображался в виде человека с головой шакала. Фиксировал результат суда бог правосудия и искусства письма Тот. Его изображали в виде человека с головой ибиса. На Весах справедливости лежало сердце умершего. На другой чаше весов находилось страусовое перо богини истины, порядка и справедливости, жены бога Тота Маат. Существовало представление о двух сестрах Маат. Эту двойствен-

ность можно трактовать как двойную правду – видимая и потаенная [3, 68]. Равновесие чаш весов считалось свидетельством честности и непогрешимости умершего [9]. Если приговор был отрицательным, то усопший попадал к чудовищу Амемит – Великой Пожирательнице – с телом гиены и бегемота, львиной гривой и пастью крокодила.

Под влиянием религиозной реформы Эхнатона (XIV в до н.э.), который сделал попытку установить монотеизм, довести до логического конца концепцию о фараоне как сыне Солнца, в древнеегипетской религии произошло усиление этического элемента. Очевидно, именно тогда в Книге мертвых появляется Исповедь умершего (ее записывали на папирусе, в который заворачивали мумию). Вот эта исповедь: «...Ни одному человеку не сотворил я зла, нарушив клятву. Не сделал несчастным никого из моих ближних. Не позволял себе сквернословия и лжи в доме истины. Не дружил со злом. Не причинял сам зла... Не вредил разливу рек. Не отводил течения каналов. Не похищал у богов жертвенных даров. Я чист... Я чист... Я чист... Я чист...».

Идея загробного суда, основанного на моральных принципах, – заметное явление в истории религиозной жизни человечества.

Очень важной частью Книги мертвых является Книга Амдуат. Она разделена на 12 частей – «часов ночи». Здесь нашли отражение важнейшие представления древних египтян: вечное движение солнца и неизбежная его победа над ночной тьмой, победа добра, справедливости, правды над силами зла. Души умерших соединяются с их телами. В Книге говорится: «То есть начало света, конец первичной тьмы. Ра навсегда входит в Дуат, всегда выходит к живым. Воистину так было подтверждено миллионы раз!» [23, № 12, с. 33]. В древнеегипетской иконографии восход Солнца изображается символически: бог воздуха Шу принимает на свои руки лодку, на которой бог Солнца совершал путешествие по подземному царству. Все преграды между Солнцем и Царством Запада преодолены. Это должно было еще раз убедить египтян в том, что после смерти их ждет счастливая жизнь в ином мире, если они будут еще при жизни готовиться к суду богов.

Таким образом, можно определить ряд положений древнеегипетской религии, созвучных с христианством. Это идея о по-

смертной расплате за свои дела при жизни, воскресении после смерти, неизбежности победы сил добра и правды над злом. Сохраняется представление о том, что пребывание человека на земле – быстротечно, а настоящая, вечная жизнь наступает для праведников лишь в Потустороннем мире.

Литература

1. Бадж У. Путешествие души в царство мертвых. Египетская Книга мертвых / Пер. с англ. – М., 1995.
2. Бадж У. Легенды о египетских богах / Пер. с англ. – М., 1997.
3. Баладин Р.К. Сто великих богов. – М., 2000.
4. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. – М., 1999.
5. Васильев Л.С. История Востока: В 2 ч. – М., 1998.
6. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1998.
7. Дулуман Е.К. Релігія як соціально-історичний феномен. – К., 1974.
8. Жак К. Египет великих фараонов: история и легенды / Пер. с фр. – М., 1992.
9. Замаровский В. Их величества пирамиды. – М., 1989.
10. Камчугова И.Д. Религия древних египтян и ее влияние на другие народы / Историчні дослідження і розвідки з всесвітньої історії. Вып. 2. – Кривий Ріг, 2004.
11. Керам К. Боги, гробницы, ученые / Пер. с нем. – М., 1994.
12. Кинх Х.А. Древнеегипетский храм. – М., 1979.
13. Косидовский З. Когда солнце было богом / Пер. с пол. – М., 1991.
14. Котрелл Л. Во времена фараонов / Пер. с англ. – М., 1982.
15. Крывелев М.А. История религии: В 2-х т. – М., 1975.
16. Матье М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. – М., 1996.
17. Мерц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Пер. с англ. – М., 2003.
18. Морэ А. Цари и боги Египта. – М., 2002.
19. Низовский А. Сто великих археологических открытий. – М., 2002.
20. Релігієзнавство. Підручник. – К., 2000.
21. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986.
22. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. – М., 1991.
23. Египетская Книга мертвых // Наука и религия. – 1990. - № 1-12.

МАК Т.Ф.

*доцент, кандидат
історичних наук*

МОРСЬКИЙ ПОХІД СКАНДИНАВІВ ЯК ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ В ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Світ все більше стає взаємопов'язаним, а отже взаємозалежним. В той же час в описі глобалізаційних процесів чимало подібності, але вони розуміються та оцінюються по-різному. Все ж таки в багаточисельних роботах з цієї проблематики так чи інакше проявляється найважливіша сутнісна характеристика глобалізації: нова якість всеспільності людського буття [3,34]. Водночас вчені відмічають, що багато раціональних структур глобального єдиного світу – європейського походження [4].

Цінності європейської цивілізації загальновідомі. В Європі сформувалась єдина та діюча по сьогоднішній день обов'язкова правова культура, в основі якої лежать християнські традиції та формальна сила римського права. В той же час західноєвропейський світ формувався як плюралістичний та різноманітний, поруч з великими державами і націями в європейській культурі були присутні малі країни, міста-держави, федеративні утворення.

Епоха середньовіччя, не дивлячись на наявність єдиних структур (рицарство) та спільних заходів (хрестові походи, наприклад) була сповнена внутрішнього напруження. І однією з складових боротьби внутрішніх сил та особливим фрагментом середньовічної історії є морський похід скандинавів.

Сучасні дослідники стверджують, що вся попередня історія культури Північної Європи невблаганно опиняється в тіні періоду заморських походів скандинавів у VIII-XI ст. [6,5]. Між тим культура Скандинавії, як і германських континентальних племен початку і середини I тис. н.е., була не менш, а в багатьох відношеннях сутнісно більш яскравим явищем. Скандинавія була тим регіоном, звідки почався рух германських племен в епоху Великого переселення народів. До початку епохи вікінгів тут вже розвивалось художнє ремесло, самотутній епос, сформувалась унікальна скандинавська міфологічна система.

В той же час, Велике переселення народів як культурне та історичне явище, що здійснювалось передусім германськими племенами, дало свої імпульси, що відбилися і на самобутній культурі Скандинавії, яка, в свою чергу, не могла не вплинути на подальший розвиток Європи.

Бідність Півночі ресурсами і населенням, за твердженнями вчених, не може затьмарити її надактивної сутності. За період VI-VIII ст. у Скандинавії сформувалась яскрава і самостійна культура, і її носії не тільки грабували, але й могли поділитись своїми цінностями. Причому на теренах Балтійського моря скандинавами були випробувані і доведені до досконалості всі ті форми культурного експорту, що потім були звернені на Західну Європу задовго до того моменту, що вважається офіційною датою (793 р.) [6,9-10]. Отже, до середини першого тисячоліття в Північній Європі формується локальна цивілізація, що відповідає всім основним типологічним ознакам структури цього типу, зокрема інтеретнічність та усвідомленням власної внутрішньої цілісності.

Серед причин експансії скандинавів традиційно називають нестачу земельних ресурсів, соціальні причини (диференціацію суспільства напередодні походів і необхідність війни як фактору закріплення соціального розшарування). Говорячи про норманську експансію як про останню хвилю великих міграційних процесів раннього середньовіччя, що була зумовлена цілим комплексом господарсько-економічних, соціально-політичних та духовно-ідеологічних факторів, дослідники підкреслюють важливість саме соціально-психологічного фактору [2,40; 6,9]. Легенди про красу та хоробрість предків у рівній мірі належали всім, і це робило скандинавів спільнотою людей, що працюють і симпатизують один одному, а не є натовпом одинаків [1,12]. Якісні зсуви у скандинавському мистецтві, розвиток поезії скальдів та рунічної писемності свідчать у цей період про зсуви у суспільній свідомості.

Жодна приморська країна не уникла вторгнень скандинавів. Ірландія, Шотландія потерпають не менше Англії. Острів Англія, чи не раніше за інші землі Старого Світу, потрапляє під напади зухвалих завойовників-норманів (цих жителів Скандинавії вже тоді називали датчанами, шведами та норвежцями). В першій третині IX ст. король західних саксів Егберт завершив об'єднання всієї Англії. Однак саме в цей момент в хід внутрішньополітичного розвитку Англії втрутився зовнішній фактор, який багато в чому змінив природно-історичний розвиток анг-

лосаксонських держав. В “Англосаксонській хроніці” міститься розповідь про малозначущу на перший погляд подію, яка, тим не менш відкрила нову епоху не тільки в історії Англії, але і всієї Західної Європи. Як розповідається в хроніці, 8 червня 793 р. “язичники” здійснили навалу на монастир Св. Кутберта, що був розташований на невеликому острові Ліндісфарн у північно-східного узбережжя Англії [2,37]. Ченці загинули під ударами їх мечів та сокир, а скарби одного з найдавніших та уславлених англосаксонських абатств були пограбовані. “Язичниками”, що здійснили напад на монастир Св. Кутберта, були скандинавські вікінги (в Англії також – “дани”, в Західній Європі – “нормани”). Цей напад можна вважати подією, що поклала початок новому періоду в історії англосаксів, який визначається як період вторгнень, насилля, руйнувань.

Карл Великий був свідком однієї з перших появ вікінгів у берегів Франкської держави і передбачив, що ці люди скоять багато лиха спадкоємцям самого Карла і їх підданам. Не випадково, що останній розділ своєї “військової глави” біографії Карла Ейнхард присвячує конфлікту франків з норманами, які спочатку займались морським піратством, а потім, використовуючи величезну флотилію, почали спустошувати узбережжя Галії та Німеччини [8]. Ейнхард стверджував, що датський король Готфрід, сучасник Карла Великого, страждав на манію величності. Він оголосив Саксонію та Фрісландію своїми провінціями і навіть став готуватись до військової експедиції проти Ахена. Це був свого роду пролог драми вікінгів всього IX століття на континенті.

У Шлезвігу на річці Шлей Готфрід прийняв рішення побудувати так званий Даневерк (прикордонний вал) для укріплення кордону в південному напрямку. Отримавши повідомлення про військові плани Готфрида щодо Франкської держави, Карл усвідомив, що реалізація цих планів могла мати серйозні наслідки для імперії в басейні Ельби і за його межами. В район “мокрого кордону” монарх спрямував свого вже випробуваного у походах сина Карла з потужним військовим контингентом, що складався з англів та саксів [7,524]. Військова експедиція франків вірогідно була безуспішною. Ейнхард два десятиліття потому змушений був визнати, що зовсім не військові успіхи франко-саксонських загонів стали тимчасовим заслоном для загрози вторгнення норманів, а примусове усунення войовничого та надмірного короля данців Готфрида одним з його “сателітів” [8].

Після смерті Карла Великого північні люди розпочали нову спробу завоювання європейського континенту. Дани нападали на береги Франції, Німеччини, Арабської Іспанії, Італії. Засновуючи стоянки в гирлах великих річок, вони піднімались вверх по течії, грабуючи все на своєму шляху. Неодноразово пограбувавши Гамбург, вони спустошили узбережжя і врешті решт з комфортом оселились в гирлі річки Луари у Франції. У 845 р. завойовники піднялись вверх по Сені до Парижу, спустошуючи місто; це продовжилось і в 856, 961 рр. У 885 р. сорок тисяч данів під головуванням Зігфрида прибули з Руану на семистах човнах і тримали місто в облозі протягом десяти місяців. В кінці кінців парижани викупили свою свободу за величезну ціну, повністю позбавившись провінції Бургундія, таким чином проблема з північними лодьми була тимчасово розв'язана шляхом звільнення однієї частини країни за рахунок іншої. У 911 р. король Франції Карл Простуватий змушений був поступитись територією в гирлі річки Сена на користь одного з ватажків норманів на ім'я Роллан на умовах васальної залежності. Так на початку X ст. утворилось герцогство Нормандія. В той же час французькі хроніки свідчать, що протягом першої половини X ст. нормани на території Галії продовжували брати в облогу міста, нападали та спустошували території [5]. Саме вихідці з Нормандії, потрапивши до Середземного моря, в XI ст. захопили більшу частину Південної Італії і відняли в арабів Сицилію. Об'єднавши 1130 р. декілька заснованих герцогств і графств, нормандці утворили Сицилійське королівство.

Водночас завойовник Роллан, отримавши права на Нормандію, перетворився на господаря, у володіннях якого діяли закони, і він вимагав їх дотримання. Легенди тих часів повідомляють, що крадіжки у герцогстві стали рідкістю: селяни могли залишати худобу та реманент у полі, і якщо траплялось так, що вони були вкрадені, герцог брав відповідальність за це. Одна з легенд подібна іншим про мудрих правителів, але їх існування в усякому разі доводить, що повага до права стверджувалась на теренах західноєвропейської цивілізації протягом тисячоліть. Одного разу після полювання та відпочинку у лісі Роллан забажав переконались у порядності і вірності своїх підданих. Він зняв два своїх золотих браслети, символи високого становища, - повісив їх на найближче дерево та поїхав. Через тривалий час потому він повернувся за ними – браслети знаходились на місці [1,44]. Легенда повинна була засвідчити рівень суспільної безпеки і порядку.

Боротьба англосаксів с данами тривала до 1066 року з перемінним успіхом. З 1017 по 1042 рр. датські королі були повновладними володарями Англії. Спочатку це був Кнут Великий (1017-1035 рр.), а потім його сини Гарольд (1035-1040 рр.) і Хардакнут (1040-1042 рр.). Засновник династії англо-датських королів Кнут Великий об'єднав у своїй державі Данію, Норвегію та Англію. Процес етнічного зближення англосаксів і скандинавів, що розпочався зразу після появи вікінгів в Англії, на початку XI ст. прискорився. Показником цього, зокрема, були видані Кнутом закони, які поєднували юридичні норми попереднього періоду з нормами датського права [2,56]. Отже, вікінги, що оселились на французькому узбережжі, асимілювались і почали сприймати багато набутків місцевого населення, в той час як дани на англійському острові занурювались в правову систему, що існувала у англосаксів. Синтезним шляхом формування нової системи суспільних зв'язків протягом V-IX ст. йшли германські племена, що завоювали Галію. В Британії римський вплив на початку середньовіччя був майже непомітним, а скандинави до початку морського походу взагалі йшли класичним безсинтезним шляхом розвитку. Період морської експансії вікінгів змінив цю картину, перетворюючи регіон Західної Європи до XII ст. на такий, де говорять різними мовами, але послуговуються спільними цінностями; особливо важливим це було в області права, християнської моралі.

Війни з вікінгами стали однією з головних причин кінця в середині XI ст. п'ятивікової англосаксонської епохи. Після смерті Хардакнута у 1042 р. англосакси, випереджаючи датську знать, проголосили королем Едуарда на прізвисько Сповідник. Англо-датська держава припинила своє існування. Едуард був сином англійського короля Етельреда Нерішучого (978-1016 рр.) та доньки нормандського герцога Емми. Він прибув в Англію з Нормандії у 1041 р. на запрошення Хардакнута, що прийняв Едуарда в свою сім'ю. Нормандський герцог Вільгельм ще за часів правління англосаксонського короля Едуарда Сповідника заручився його підтримкою в своїх претензіях на корону Англії. Взимку 1051 або навесні 1052 р. Вільгельм здійснив візит в Англію, в ході якого, за повідомленням хроніста, велись переговори про успадкування англійського престолу і Вільгельм, начебто,

отримав обіцянку Едуарда заповісти престол йому [2,59]. Ця згода була підкріплена тим, що Вільгельм деякий час утримував в брацях брата королеви Гарольда Годвіна Уессекського, який в 1063 р. під час подорожі в Нормандію потрапив в полон до одного з васалів Вільгельма і був звільнений за умови допомоги нормандському герцогу в отриманні англійського престолу, начебто обіцяного останньому за заповітом Едуардом. І саме після смерті Едуарда в 1066 році Гарольд відмовився від своєї обіцянки і був проголошений королем Англії. Таким чином, Вільгельм отримав вагомі юридичні засади для вторгнення в англійське королівство.

Після того, як він все ж таки завоював Англію 1066 р., коло замкнулось: нащадок датських вікінгів знову підкорив Англію, щоб більше нікому не поступатись нею.

Сам термін “вікінг” впритул по сьогодні не має цілком задовільного пояснення. Більшість дослідників дотримуються тієї думки, що він походить від давньоскандинавського глаголу *vikja*, що означає “ухилитись”, “повертатись”. Відповідно, “вікінг” – це людина, що залишила свій дім, або воїн, що пішов за море у пошуках удачі та багатства [2,38]. В XI ст. вікінги повертаються з континентальної Європи на острів, і подальші дії Вільгельма свідчать - вони набули певного політичного досвіду, що полегшало їм завоювання, на відміну від часів Кнута Великого. А населення вже не чинить їм такої спротив, отже в стереотипах поведінки завойовників та завойованих більше подібного, ніж відмінного. Процес етнічного зближення англосаксів та скандинавів, що розпочався практично зразу після появи останніх на острові і активувався на початку XI ст., також дав свої результати.

Нормандський герцог Вільгельм I Завойовник (1027-1087) пройшов складний шлях до вершин влади. Після смерті батька Роберта II Диявола в Палестині нормандські барони и родичі померлого повстали проти його бастарда. Тільки втручання Генріха I Французького — опікуна та сюзерена 8-річного Вільгельма — зберегло за ним престол Нормандії.

Цікавість Вільгельма до Англії це не тільки прояв його амбітності, але й багатовікової традиції. Король Едуард Сповідник був сином нормандки; на острові знаходились великі нормандські колонії. І коли англійським магнатам після смерті Едуарда знадобилось всього шість годин, щоб обрати королем Англії Гарольда, обурення Вільгельма можна зрозуміти. Він вважав себе ошуканим. Зразу ж направив до Гарольда посольство з на-

гадуванням про їх домовленість трирічної давнини і вимогою васальної звитяги, водночас оголосивши англійського короля порушником присяги та узурпації влади. Тоді ж він звернувся до римського папи Олександра II, прохаючи його благословення на вторгнення в Англію. Герцог отримав широку підтримку Рима. Олександр II відлучив Гарольда Англійського від церкви и вислав Вільгельму освячений прапор, санкціонуючи вторгнення. Нормандці розпочали підготовку до експансії в Англію. Вільгельм набрав в свою армію декілька тисяч добровольців з усієї Франції і навіть Німеччини.

28 вересня 1066 р. на південному узбережжі Англії висадились війська Вільгельма. Точна чисельність невідома, але армія Вільгельма була невеликою – не більше двох тисяч важко озброєної кінноти та близько трьох тисяч піхотинців [2,61]. 14 жовтня армії завойовників та англосаксів зустрілись в битві при Гастінгсі, в якій англосакси отримали нищівну поразку. Англосаксонський період закінчився.

Взаємовплив нащадків германських племен на континенті та скандинавів був особливо результативним в період з IX по XI ст. Водночас період є одним з драматичних в історії середньовічної Європи. Вагомі здобутки, набуті в ньому західноєвропейською цивілізацією і які позитивно проявляться в її майбутньому розвитку, мали свою велику ціну, сплачену за них сучасниками Середньовіччя на межі тисячоліть. І цей час, за одностайним визначенням багатьох вчених, є водорозділом двох періодів епохи.

Література

1. Джуэтт С. Завоевание Англии норманнами. - Минск: Харвест, 2003. – 304 с.
2. Глебов А. Англия в раннее средневековье. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1998. – 224 с.
3. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М.: Альпина Паблшер, 2003. – 592 с.
4. Майер Г. Европейская культура: фантом или реальность? // <http://magazines.russ.ru/vestnik/2004/12/ma1-pr.html>
5. Флодоард. Анналы. 919 г. // <http://www.vostlit.narod.ru/>
6. Хлезов А. Предвестники викингов. – СПб: Евразия, 2003. – 336 с.
7. Хэгерманн Д. Карл Великий. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 684 с.
8. Эйнгард. Жизнь Карла Великого // http://www.hrono.ru/dokum/o_karle.html

ВЕТОХІНА В.О.

*кандидат історичних
наук, доцент*

ЧМУЛЬ І.

студентка III курсу

РОЛЬ РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТВЕРДЖЕННІ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ РОСІЇ XVI ст.

Слово "державність" міцно увійшло до лексику політичних діячів, програм політичних партій, постійно використовується в засобах масової інформації. Проте науковці лише наближаються до розробки теорії державності, розглядаючи її як історичну та політико-правову категорію, комплексне поняття, що складається з чотирьох відносно самостійних компонентів: типу державного устрою (форма правління, політичний режим), державного апарату (сукупність різних органів влади та управління), державної служби (корпус службовців державного апарату), державної ідеології (в тому числі й державної символіки).

В історіографії зазвичай виділяють чотири фактори самобутності російської історії взагалі, й російської державності зокрема: природнокліматичний, геополітичний, релігійний та соціальної організації. Нашу увагу привернув релігійний аспект особливостей російської історії, який визначив основну мету даного дослідження: з'ясувати на доступному нам рівні суть специфіки руського православ'я, її вплив на своєрідність російської державності в контексті формування системи правління, державної ідеології та символіки, що надасть можливості студентам самостійно аналізувати сучасну ситуацію в галузі державного управління, спираючись на історичне минуле.

Основна увага в роботі приділяється Росії XVI ст., коли спостерігається підпорядкування один одному державних установ і посадових осіб, бюрократичний централізм, паперове діловодство тощо. Саме в даний період: а) завершився процес об'єднання різних земель в єдину Російську державу; б) сформувався механізм управління державою (самодержавство); в) визначився характер взаємовідносин між державою та феодалами (повне безправ'я), а також г) між феодалами та селянами (кріпосне право), які з модифікаціями проіснували більше трьох століть до початку XX ст.

Формування нової системи управління в Росії протягом XVI ст. підлягає дослідженню не лише в спеціальних роботах з аналізу ствердження станово-представницьких органів влади (М.Є. Носов), формування й діяльності Земських соборів у XVI-XVII ст. (Л.В. Черепнін), приказної системи (А.І. Леонт'єв), інституту місництва (Ю.М. Ескін), але й в загальних працях з російської історії (С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський, М.М. Тихомиров), монографіях, присвячених різним проблемам епохи Івана Грозного (О.А. Зімін, С.Б. Веселовський, В.Б. Кобрін, Р.Г. Скринніков, Д.М. Альшиц, С.О. Шмідт), а також історії Руської Православної Церкви (Є.Є. Голубинський, М.Н. Нікольський, Я.Н. Щапов, М.С. Борисов, О.І. Клібанов, Я.С. Лур'є та інші).

Серед дискусійних можна виділити наступні питання: хронологічні рамки формування централізованої держави, вирішальна роль церкви у створенні Московської держави, ідеалізація характеру відносин між московськими князями і церквою, роль православної церкви у ствердженні абсолютизму в Росії, причини переходу до опричини як способу управління державою тощо.

Основними джерелами обраної теми виступають літописи, Судебник 1550 р., матеріали діяльності церковних соборів, зокрема Стоглавого, твори Івана Грозного, Андрія Курбського, Івана Пересвєтова, дані геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін. Додатковими джерелами за темою стали повісті, житія, праці Ніла Сорського, Іосифа Волоцького, Філофея та інших релігійних і суспільних діячів, свідоцтва іноземців [7].

Торкаючись впливів Руської Православної церкви на формування системи правління Російської централізованої держави, необхідно зазначити, що вже з прийняттям східного християнства 988 р. Володимиром I (980-1015) починається поступове ствердження канонічних християнських уявлень про природу влади, держави та її цілей. Як зазначав В.Й. Ключевський, на київського князя прийшло духовенство поширило візантійське поняття про державця як помазаника Божого, покликаного не лише захищати країну від зовнішніх ворогів, а й встановлювати і підтримувати внутрішній суспільний порядок, забезпечувати розповсюдження і захист християнських цінностей [3, 85]. Відбу-

вається розподіл світської і духовної влад. Державна влада сприяла розповсюдженню християнства, але й співвідносила свою діяльність з настановами церкви. В XI-XII ст. православ'я визначало духовні основи розвитку давньоруського державного управління, права й правосвідомості. Сама церква стає на XII ст. важливим суб'єктом управління, проте на відміну від католицької не втручається безпосередньо у справи світської влади, що відповідало східнохристиянській державно-правовій культурі.

Київська митрополія ймовірно була створена вже 988 р. на чолі з Михайлом і перебувала під юрисдикцією Константинопольської патріархії. За розмірами території і чисельності прихожан вона була найкрупнішою, проте в константинопольських диптихах (розписах) посідала лише 61-е місце [8, 172]. Крім того, руська митрополія була залежною не лише від патріарха і Синода, але й від візантійського імператора, який у церковній і державно-правовій свідомості уявлявся як самодержець всіх православних. Правителі інших православних народів у дипломатичному листуванні імператорів отримували в залежності від зв'язків з династією та політичної значущості титули архонтів, князів або стольників. У цій ієрархії київські князі мали лише придворний титул стольника [6, 78]. Проте в політичному і юридичному сенсі ця залежність була етикетною фікцією і в сакральному значенні не заперечувалася. Ім'я імператора згадувалося у руських богослужіннях навіть тоді, коли їх реальне становище похитнулося і почало занепадати. Константинопольський патріарх спільно з Синодом і за згодою імператора висвячував київських митрополитів, регулював церковний устрій, вирішував релігійні суперечки на Русі.

Одночасно величезна територія митрополії, її віддаленість від Константинополя і політична незалежність держави надавали Руській церкві значні автономні права. У відповідності до канонічних уявлень вища церковна влада належала митрополиту і собору єпископів, у роботі останнього зазвичай приймав участь великий князь або інші представники династії. Вони узгоджували питання про відкриття нових єпархій, призначення єпископів (напередодні монголо-татарської навали існувало щонайменше 16 єпархій [4, 123]). Єпархії поділялися на приходи, очолювані священниками, яким допомагали діакон та церковнослужителі.

Вище духовенство традиційно було грецького походження. Виключення становили призначені руськими князями митрополити Іларіон (1051 р.) та Климент Смолятич (1147 р.), але константинопольські патріархи пильнували своє право посвяти руських першоієрархів.

Духовна еліта помітно впливала на виховання князів, вимагаючи від них стриманості і виконання євангелічних заповітів, наvertsала останніх на мирне вирішення княжих міжусобиць і внутрішніх конфліктів.

Формування регіональних династій (XII-XIII ст.), передача старшій дружині адміністративних функцій на основі кормління, а потім переростання останніх у вотчинно-родову власність призводять до розкладу великокняжої дружини, регіоналізації Русі і диференціації форм державного правління в удільний період: монархічна (Володимиро-Суздальська Русь), олігархічна (Галицько-Волинська Русь) і республіканська (Новгород, Псков, Вятка). Незважаючи на княжі усобиці і конфлікти регіональних владних еліт, центробіжні процеси конфедеративні зв'язки між руськими землями відбивалися у діяльності з'їздів князів, ідентичності правових систем, збереженні православ'я та єдиної для всієї Русі церковної організації – митрополії (а в окремих землях єпископських кафедр), духовна влада якої була беззаперечною і для удільних князів, і для місцевих духовних ієрархів.

Навала держави Чингізидів і тривала залежність від Золотої Орди мали певний вплив на особливості російського політогенезу, проте якісні відмінності двох цивілізаційних систем виключали пряме запозичення державно-правових традицій. Державність Золотої Орди являла собою симбіоз кочових інститутів управління і звичаєвого права з ісламською державно-правовою парадигмою, а російська державність – інституціоналізацію землеробського суспільства і православного розуміння влади і права. У цивілізаційному відношенні синтез двох якісно різних духовних, етнокультурних і політичних систем був неможливим, що підтверджують спеціальні конкретно-історичні дослідження, які не віднаходять ординських традицій в системі державного управління й правовій культурі Москви (див., наприклад, у В.А. Рязановського). Спроби ж пов'язати виникнення помістя, земських соборів, самодержавства на основі окремих аналогій зі

схожими явищами в монгольських ханствах малопереконливі. Коріння та еволюція цих інститутів достатньо чітко прослідковуються у власній російській історії і знаходять більш просте пояснення у національно-православних уявленнях про державність, власність тощо. Запозичення носили (як це завжди трапляється у діалозі різних цивілізацій) суто технічний характер – елементи військового мистецтва, податкової системи, ямсько-поштової служби тощо. Інша річ, що Золота Орда, як один з наймогутніших зовнішньополітичних факторів утворення Московської держави, не могла не вплинути на темпи і характер російського політогенезу.

Духовною основою формування єдиної Російської держави було православ'я. На наш погляд, утворення єдиної централізованої держави було результатом етногенезу великоросів і формування російської православної цивілізації, яка репрезентувала собою генетично споріднений візантійсько-слов'янський, з власним вектором розвитку, соціокультурний комплекс. У XIV-XVI ст. посилюються цивілізаційні розбіжності у розвитку Росії і Західної Європи. На формування більш молоді (хоча й традиційно спадкової) російської цивілізації, етнічних стереотипів поведінки, її мотивації, образ мислення значною мірою впливав ісіхазм. На противагу європейському теологічному раціоналізму і новонародженому гуманізму, з притаманним йому антропоцентризмом, увагою до пріоритетного задоволення матеріальних, чуттєвих і фізіологічних потреб (що в кінцевому результаті обернулося на Реформацію), ісіхазм відстоював пріоритет духовних цінностей, внутрішню, а не зовнішню, свободу людини і закликав до пошуку індивідуального шляху до Бога через аскетизм, обмеження матеріальних потреб і зосередження свідомості на самому собі. В Росії ісіхазм Г. Палами, Г. Сінаїта та афонських монахів був доповнений ідеєю соборного шляху до Бога на основі національно-релігійного об'єднання. Із православ'я і общинних традицій виросла основна (головна) риса російської цивілізації – соборність, яка позначилася на становленні російської державності як провідної форми соціальної інтеграції російського народу, а далі російського суперетносу.

Руська Православна Церква, як зазначалося, була не лише одним із факторів релігійної єдності російського народу, але й

репрезентувала собою інституціоналізований каркас цієї єдності. Єпископи призначалися в окремі землі за згодою місцевого князя, приймали участь в засіданнях рад при князі, опікувалися питаннями зміцнення князівств, протидіяли деяким акціям московських князів, однак їх неможливо розглядати як прояв церковного сепаратизму, оскільки політична інтеграційна роль Москви визначилася не відразу. Тому орієнтація митрополита Петра на Москву, а потім перенесення Феогностом (1328-1353) митрополічної кафедри до Москви, перетворив її на духовний і церковний центр руських земель, що передумовило претензії Москви на спадок Київської Русі і представництво інтересів всіх русичів.

Активізується роль церкви та її ієрархів у політичному об'єднанні руських земель: врегулювання конфліктів між князями, заклики до єдності, відлучення від церкви князів-сепаратистів та інше. В XIV-XV ст. взаємовідносини церкви і княжої влади в цілому перебували у стані рівноваги, відповідали ортодоксальним християнським уявленням про дуалізм духовної і мирської влади. Чума, яка згубила синів Івана Калити – великих князів Симеона Гордого (1353 р.) та Івана II Красного (1359 р.), призвела до зосередження влади періоду малолітства Дмитра Івановича в руках Боярської думи. Вона і особливо митрополит Олексій (1353-1378) значно зміцнили Московське велике князівство, підготувавши його до ролі лідера у боротьбі за повалення монголо-татарського іґа.

1439 р. на Флорентійському соборі Константинопольська патріархія, сподіваючись на допомогу Заходу у боротьбі з натиском османів, підписала унію з католицькою церквою. Під нею поставив свій підпис і московський митрополит Ісідор, за що після повернення до Москви був оголошений великим князем Василем II та єпископами еретиком і позбавлений сану. Після тривалих коливань 15 грудня 1448 р. собором руських єпископів, без затвердження патріарха, руським митрополитом було поставлено Іону. Руська Православна Церква стала автокефальною. Константинопольська патріархія не визнала незалежність руської церкви, але фактично примирилася з нею, невдовзі відновивши церковні відносини. Не змінило ситуацію і повернення Константинополя у лоно православ'я, а після захоплення його (1453 р.) османами, проблема відновлення залежності від грець-

кої церкви відпала сама по собі. Іншим наслідком цих подій стало утворення 1458 р. у складі Константинопольської патріархії окремої митрополії у польсько-литовських землях, яка спочатку називалася Київською і вся Русі, а потім більш реалістично – Київською і Галицькою, поділ Руської церкви закріпив на певний час самостійний політичний розвиток Північно-Східної та Південно-Західної Русі.

Практично всі дослідники єдині в тому, що на формування концепції верховної влади в Росії XV-XVI ст. основний вплив мали дві події. Обидві вони пов'язані з корінними змінами в міжнародній ситуації: падіння Константинополя (1453 р.) і поступовий вихід з-під ординського іга (1480 р.). Претензії на забезпечення спадковості по відношенню до василевсів і ординських ханів і визначають основний зміст будівництва моделі царської влади, що ще раз підкреслює гіперчуттєвість Росії до зовнішнього фактору. Оскільки складові цього спадку мали надзвичайно протиречивий і різностадіальний характер, то й вся будівля царської влади видалася доволі неміцною ("царський" період Рюриковичів – два покоління, "царський" період Романових – лише століття).

Легітимність московських великих князів, а надалі царів, визначалася двома факторами: спадковим правом ("стариною", "природністю" князя-царя) і "богообранністю", під якою розумілася обраність богом князя Володимира I (отримання благословення від митрополита (патріарха)). Легітимність династій Калитичів, не дивлячись на внутрідинастичні конфлікти, фактично не підлягали сумніву, оскільки право рідства в системі цінностей політичної еліти посідало доволі високе місце, про що свідчить, зокрема, презирливе ставлення Грозного до виборних монархів (Іван IV називав польського короля Сигизмунда Августа братом, проте відмовлявся звати так його наступника Стефана Баторія на тій підставі, що останній був королем вибраним. Можливо подібне сприйняття виборності монарха було однією з причин байдужого ставлення Москви до державних інститутів Візантії, де панував принцип виборності василевса) [6, 330].

Спочатку легітимність московських князів корінилася не в "дальній історії", а в "історії ближній" (історична або ж квазіісторична легенда), тобто сприймаючись "богоутвердженими",

вони не вважалися "божественними" – авторитет їх формувался в історичному (а не міфологічному) часі. Усвідомлюючи недостатність "ближньоісторичної аргументації", ідеологи (головним чином церковні) доклали додаткових зусиль для підвищення авторитетності правителя. Розробляються ідеї "Москва – Третій Рим" (перенесена на російський ґрунт широко розповсюджена концепція *translatio imperii*), в XVI ст. з'являється "Сказання про князів Володимирських", в якому повідомляється про рідство Рюриковичів з біблійним патріархом Ноем і римським імператором Августом (через його брата Пруса), за часів якого народився Христос ("Почен от Августа Кесаря" – так атестував себе у дипломатичних документах Іван Грозний [5, 126]). Ця легенда, посідаючи місце відсутнього в російській офіційній традиції "справжнього" міфу, включається пізніше до церемонії вінчання руських царів.

Необхідно зазначити доволі пізніє конструювання легенди, для укорінення якої в суспільній свідомості вимагався певний час. Ми хотіли б зазначити, що влада руських царів відпочатку була хиткою і потребувала міжнародного визнання, оскільки влада і церква (а ймовірноше, спочатку церква, а потім вже влада) мислили себе в термінах загальнохристиянської історико-духовної парадигми і такого ж міжнародного порядку з центром у Константинополі (ще у XIV ст. руського великого князя вважали там "стольником" василевса) [5, 62]. Саме тому після царського вінчання Іван IV звернувся за його ствердженням до константинопольського патріарха. Знадобилося Росії і підтвердження московського патріаршества (1589 р.) іншими православними патріархами. Проте не дивлячись на всі зусилля, царський титул не став міжнародно визнаним, про що повідомляв, наприклад, у другій половині XVII ст. Юрій Крижанич, стверджуючи, що у Європі всі називають Олексія Михайловича не царем, а "великим князем" [2, 268].

Деякі дослідники вважають, що світська значущість династичної легенди про рідство Калитичів з римськими імператорами поступається релігійним смислом поняття "цар" (оскільки це поняття асоціювалося з біблійними царями). Проте вповні погодитися з цим важко, оскільки бажане рідство з римськими імператорами (спроба його набуття була звичайною загальноєвро-

пейською практикою того часу) створювало в перспективі можливість для неоднозначного ототожнення російської влади (особливо, починаючи з епохи Петра I) також з язичницьким Римом. Крім того, культурно-владні парадигми російського життя були такими, що не припускали самостійного буття царя як джерела релігійної благодаті – він до певної міри володів нею лише у співробітництві з церквою.

Прийняття царського титулу було покликано забезпечити рівність (або ж зверхність) по відношенню до діючих неправославних правителів (татарські хани, турецький султан, Священна Римська імперія, Литва, Польща та інші). Москва не визнавала жодного політичного верховенства над собою, оскільки її державці мали спадкове і божественне право, яке урівнювало їх з іншими західними і східними монархами. До цього додавалася теза про те, що "цар є імператором у своєму царстві" (*rex est imperator in regno suo*), добре відома і на Заході [2, 273]. Ідеологічні докази успішно підкріплювалися воєнними успіхами і неухильним розширенням контрольованих територій, що одночасно доводило: Бог – на боці православного руського царя.

В науковій літературі зазначають, що поряд з добре відомими нині легендами християнського тлумачення, покликаними обґрунтувати спадковість влади руського царя по відношенню до василевсів і римських імператорів, у 20-30-ті рр. XVI ст. розробляється також майже не вивчений "східний" варіант генеалогічної легенди, який використовувався для обґрунтування рідства великих князів (царів) з чингізидами. Мається на увазі генеалогічна легенда Глинських, відповідно до якої цей рід походив від хана Золотої Орди Бердибека. Оскільки Василь III перебував у шлюбі з Оленою Глинською, то виходило, що Іван IV також належав до чингізидів. Проте деякі історики зазначають, що ця легенда мала суто дипломатичне використання (переважно у відносинах зі Сходом) і не використовувалась у якості елемента офіційної ідеології в середині країни [2, 274]. Після смерті Івана IV використання легенди, здається, припиняється – конструювання офіційної ідеології повністю потрапляє до рук православної церкви з її орієнтованістю на Схід. Однак, представник занепалого боярського роду Б. Годунов також був змушений звернутися до свого начебто татарського коріння. У відповідності до

родословної казки, Годунови походили з роду ординських царів, а їх предком був мурза Чет [6, 330]. Тобто, в кінці XVI ст. татарська родословна лишалася доволі дієвим інструментом ідеологічного конструювання системи влади.

З припиненням династії (у зв'язку з відсутністю у Федора Івановича спадкоємців) в Росії настає період "міжцарювання", коли жоден з тих царів, що зійшли на трон (ні призначений спочатку опікуном Федора "рабоцар" Годунов, ні Лжедмитрій I, ні келійно обраний Шуйський), не змогли заснувати нову династію, поки, нарешті, Земський собор не обрав Михайла Романова (його кандидатура не розглядалася як єдино можлива). Невизначеність наповнення терміну "богообраність", слабкі генеологічні підстави (Михайло Романов був внучатим небогою першої дружини Івана IV Анастасії Романової, у зв'язку з чим патріарх Філарет називав свого сина Михайла онуком Федора Івановича), сама "демократична" процедура обрання, надії на виживання прямих спадкоємців попередньої династії виступають підставою для тривалих сумнівів у природності вибору й доволі часто призводять до політичного хаосу і чисельних випадків самозванства. Як довів російський історичний досвід, поняття "богообраність" достатньо добре "працювало" лише в умовах сталих владних відносин, коли був укорінений формальний принцип прямого успадкування влади.

Характер залучення царя до справ церкви і вплив церкви на формування державної ідеології в Росії не були однозначними (патріарх вважався другою особою в державі після царя), оскільки православ'я в умовах поліетнічності і полікультурності населення (і в умовах відсутності системи світської освіти) виступало ледве не основним ідеологічним інструментом забезпечення культурної гомогенності, державної самоідентифікації і самоідентифікації власне царя як повелителя (захисника) православних. Тобто, у відносинах між монархом і церквою аспект "захисту" релігії з боку світської влади був надзвичайно вираженим.

Цар головував на церковних соборах і тлумачив, до певної міри, релігійні догмати і настанови церковного життя (див., наприклад, матеріали Стоглавого собора 1551 р., на якому Іван IV ставив перед собором непрості питання обвинувачувального ха-

рактеру). Відомі випадки, коли між світською владою і церквою виникали суперечки відносно ритуалу (Іван III і митрополит Геронтій сперечалися стосовно того, як правильно здійснювати Хресний хід – по сонцю чи проти сонця [1, 544]). Василь III запросив Максима Грека для виправлення церковних книг, а Іван IV навіть вступав у пряму релігійну полеміку з протестантським пастором з Лівонії, єзуїтом Антоніо Поссевіно, обмінювався посланнями відносно питань віри з польським королем. Значну частину його полеміки з А. Курбським також складає релігійна проблематика [2, 278].

Одним із принципово важливих візантійських надбань в галузі державного будівництва був концепт взаємовідносин між верховним правителем і Церквою, відповідно до якого Церква і цар перебувають у взаємодоповнюючих, "симфонічних" відносинах: цар захищає православ'я і православних від ересей та іновірців, турбується про матеріальний статок Церкви, а Церква молиться за православного царя, ідеологічно забезпечує його починанням підтримку підданих, використовуючи для цього створену століттями пропагандистську й матеріальну інфраструктуру.

Разом з тим, реальна динаміка взаємовідносин царя і церкви не вичерпувалася ідеалом "симфонії" (гармонії), оскільки і цар, і церква мали власні специфічні інтереси і доволі часто по-різному інтерпретували ті або інші події, створюючи конфліктні ситуації (наприклад, позбавлення світською владою сану новгородських архієпископів було справою звичайною).

Хоча формально цар не мав одноосібного права призначати і поставляти ієрархів (ці питання перебували у компетенції священного собору), реально він помітно впливав на рішення кадрових питань в церковній ієрархії. Проте, доволі часті конфлікти між царем (світською владою) і вищим ієрархом свідчать про те, що цар був не в змозі подолати дихотомію світсько-церковних відносин і перетворити церкву у простий додаток державної суперструктури. Однак, якщо поглянути на російську ситуацію з макроекономічної точки зору, тенденція до підпорядкування церковної влади світській у московський період не викликає сумніву [6, 300]. Цей вплив світської влади на церковні справи набуває формалізованого характеру з часів введення патріаршества (1589 р.), коли, у відповідності до візантійського канону, священний собор обирає трьох кандидатів, з поміж яких цар здійснює остаточний вибір.

Впливовість православної церкви у справах державного управління вписується у візантійську і загальноєвропейську модель, коли християнство виступає "державною" релігією. Руська Православна Церква в XVI ст. дала державі чимало діячів, які суттєво впливали на хід мирських справ (Макарій, Сільвестр, Гермоген). Цар змушений був рахуватися з думкою ієрархів. Пов'язаність царя і церкви була такою великою, що підвищення статусу правителя призводило до підвищення статусу церкви і навпаки (недарма для міжнародного визнання титулу "цар" велике значення мало отримання московським митрополитом статусу патріарха, при тому, що основна ініціатива введення патріаршества належала світській владі). Московський митрополит вважався, як зазначалося, другою особою у державній ієрархії. Вся державна ідеологія формувалася за прямої участі церковних діячів, і без перебільшення майже весь понятійний апарат ідеології самодержавства був запозичений із християнського словника.

Таким чином, досліджуючи політичне життя Церкви, історики виділяють два напрямки: перший був пов'язаний з внутрі- і позацерковною діяльністю, направленою на досягнення власних цілей, а другий – з участю Церкви в політичному житті держави. У статусі митрополій Константинопольського патріархату Руська церква посідала особливе місце, відпочатку репрезентуючи Церкву як національну і державну. Звичайно, важко переоцінити сам факт прийняття християнства з Візантії, проте необхідно звернути увагу на те, що культурний і політичний розвиток Русі тривав інколи без представників Константинополя у Києві, а інколи і попри них. У якості прикладу можна навести діяльність Іларіона – автора знаменитого "Слова про Закон і Благодать", близького не стільки до представників Константинополя, скільки до княжої київської влади. Поза митрополичого двору, очолюваного митрополитами-греками, розвивалося руське літописання, місцевий кодекс церковного суду, давньоруська культура, що визначалося активною підтримкою їх з боку світської державної влади і монастирів в значно більшій мірі, ніж церковними ієрархами з берегів Босфора [8, 172-177].

Щодо політичної діяльності Церкви, то представники її кафедр часто використовувались у якості послів. Статус руського духовенства дозволяв йому бути арбітром у княжих та боярських суперечках. Особлива роль належала духовенству у княжих з'їздах та інших середньовічних представницьких устано-

вах, проте це не заважало світській владі інколи конфліктувати з церковними ієрархами у зв'язку зі зростаючими земельними володіннями церков та монастирів, а інколи на ґрунті політичних або церковних амбіцій. Однак в цілому у XVI-XVII ст. церковна ієрархія дедалі більше потрапляє у залежність від держави. Посилення самодержавства в епоху Івана Грозного позначається новими атаками на економічні і політичні позиції церкви. Але, як відомо, процес розвитку московського самодержавства тривав нерівномірно. Періоди послаблення централізованої влади були позначені зростанням політичної ролі церкви, посиленням теократичних зазіхань її керівників. Лише стрімкий розвиток абсолютизму часів Петра I призведе до повної втрати церквою її політичного суверенітету, перетворенню церковних ієрархів у слухняних виконавців волі світської влади.

Література

1. Борисов Н. Иван III. – М., 2000.
2. Ерофеева И.В. Русская имперская идея в истории (к проблеме западно-восточного культурно-идеологического синтеза) // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – М., 1993. – С. 263-279.
3. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М., 1988.
4. Ключевский В.О. Курс русской истории. Собр. соч. В 9 т. – М., 1988. – Т. II.
5. Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV-XVI вв.). – М., 1998.
6. Скрынников Р.Г. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX-XVII ст. – СПб., 1999.
7. Памятники литературы Древней Руси. XIV век – середина XV века. – М., 1981; Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. – М., 1984; Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. – М., 1981; Пчелов Е.В. Государственные символы России – герб, флаг, гимн. – М., 2002; Хрестоматия по истории СССР. XVI-XVII вв. / Сост. В.А. Александров и В.И. Корецкий. – М., 1973.
8. Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси XI-XIII вв. – М., 1989.
9. Шапов Я.Н. Политические концепции о месте страны в мире в общественной мысли Руси XI-XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987. – М., 1989. – С. 159-166.

ЯШИН В.О.
старший викладач

МЕМУАРИ БОРИСА ОРЖИХА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В СЕРЕДОВИЩІ ЄВРЕЙСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Борис Дмитрович Оржих (1864-1947) – один з найвідоміших діячів партії «Народна Воля», єврей за походженням, хрещений у православній вірі з 1901 року, залишив по собі спогади «В рядах Народной Воли» [9]. Для дослідників історії єврейства Росії другої половини ХІХ сторіччя ці спогади, без сумніву, є важливим джерелом.

Спогади надруковані в «Трудах кружка народовольцев при обществе политкаторжан и ссыльнопоселенцев» у 1931 році і стосуються, хронологічно, здебільшого, періоду до арешту Оржиха у 1886 році в Катеринославі а географічно подій, що відбувалися в містах Катеринославі, Харкові, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Сімферополі, Севастополі, Полтаві.

В цій статті робиться спроба привернути увагу до мемуарів народовольця Бориса Оржиха з точки зору їх певного значення як джерела з історії суспільних процесів в середовищі російського єврейства другої половини ХІХ сторіччя.

Мемуари являють собою частково систематизований виклад подій, учасником яких був Борис Оржих. Систематизація стосується, в основному, хронології подій, але і у цьому випадку для датування деяких фактів автору цієї статті доводилося звертатися до інших джерел. Значну увагу в мемуарах приділено власній, Бориса Оржиха, організаційній діяльності з відновлення та об'єднання гуртків на Півдні Росії (України). Певну частину присвячено подіям, пов'язаним з Катеринославом: до свого арешту у 1886 році [5], [11] Борис Оржих в Катеринославі бував часто: в місті мешкала його мати та швагер Веніамін Соломонов. Крім того, Оржих підтримував зв'язки з трьома катеринославськими народовольськими гуртками: гуртком залізничників, офіцерським гуртком, та гуртком, що складався з молодих представників міської інтелігенції.

На початку і в середині 80-х років позаминулого століття

частина єврейської молоді, переважно містечкової, в своєму прагненні емансипації, ставала на шлях «революційної», як вона вважала, боротьби. Своїми радикальними гаслами і терористичними методами вона приваблювала маргіналізовані, внаслідок асиміляційного руху, верстви єврейської молоді і поступово перетворювалась на гебраїзований осередок антиурядового руху.

Відомо, що відсоток єврейства серед представників російського, так званого, «революційного» руху, незначний ще на початку і в середині 70-х років XIX сторіччя, в середині 80-х стрімко зростає, що перетворює євреїв на провідних, а, іноді, єдиних представників цього руху. За даним, що їх наводить американський дослідник Норман Неймарк, [8, 174] на початку XX сторіччя, серед осіб, заарештованих за політичні злочини, євреї становили близько 30%. Близько 15% членів партії есерів були євреями, а максималістські та анархістські терористичні групи були повністю єврейськими, що могло б давати підстави говорити про єврейський тероризм в Росії. Це були, тепер уже повністю «асимільовані», євреї, які перестали бути євреями, не стали руськими і взагалі не стали ніким: вони свідомо позбавили себе будь-якого культурного коріння і в своєму протиставленні цивілізованому суспільству дійшли до радикальних і терористичних методів боротьби проти цього суспільства.

Провідне місце загальному контексті антиурядової «революційної» діяльності досліджуваного часу займала партія «Народна Воля». Народовольські гуртки діяли і в Катеринославі. Вони були організовані Францем Йосиповичем (за іншими даними Леоном Францевичем) Ясевичем, який [9,15], втік з Таганрога, де перебував під офіційним наглядом поліції, до Катеринослава, де перейшов на нелегальне становище. За іншими даними, Ясевич повністю відбудув заслання в Таганрозі, переїхав в Ростов-на-Дону, а звідти вже в Катеринославі. В Катеринославі Ясевич був відомий під псевдонімом «Петрович», та «Петро Петрович». За відомостями Катеринославського губернського жандармського управління, Леон Ясевич у 1886 році знаходився в Парижі і значився як один з тих, хто мав «руководящее значение среди членов преступного сообщества» [6] В поліцейських документах його зовнішність описана так: «роста выше среднего, тёмный блондин, скорее шатен, волосы носит в беспорядке, в очках, усы

редкие, борода небольшая, выговор с польским акцентом, имеет вид рабочего, по ремеслу слесарь». Серед прізвиськ вказані також «Франц Петрович», «Горюнов». Оржих висловлювався відносно Ясевича негативно, називав його «базікою», легковажною людиною, а згодом взагалі зрадником. Пізніше вже однопартійці [9, 40] звинувачували Ясевича у негідній поведінці на слідстві в Петербурзі. Ясевич наполегливо симулював божевілля, не забуваючи, при цьому давати відверті свідчення проти партії і однопартійців.

Двоюрідний брат Оржиха, Схарья (Захар) Володимирович Коган перебував в Катеринославі до 1883 року під наглядом поліції, потім же втік до Женеви. В розшукових документах Катеринославського жандармського управління він числиться як Схарья Вульфов Коган, одеський міщанин. Батько його, Вульф Коган володів магазином готового плаття, мати Шліма Коган володіла в Одесі ж тютюновою лавкою. Захар Коган був відомий під прізвиськами «Павло Петрович», «Захар», «Іностранец» [6].

В Парижі Коган він співробітничав в одній з народовольських друкарень разом з Френкелем і Йохельсоном, де випускався «Вісник Народної Волі», редагований Лавровим і Тихомировим, з якими пізніше у Оржиха та його прихильників почалися розбіжності з питань терористичної діяльності. Згодом, як відомо, Лев Тихомиров відмовився від антиурядової діяльності, повернувся до Росії, редагував «Московские ведомости» і за цю свою діяльність був нагороджений імператором золотою чорнилицею.

Цікаво зазначити, що Оржих в своїх мемуарах неодноразово наголошує на слабкості поліцейського нагляду в Катеринославі. Принаймні, в середині 80-х років, він був, можна сказати, недбалий, або його зовсім не було, а керівник катеринославського поліцейського управління взагалі, на думку Оржиха, потурав революційній діяльності [9, 44]. За твердженнями Оржиха, «поліція там [в Катеринославі-В.Я.] була настільки первісна, що небезпеки для нелегальних не було ніякої, і ніякого стеження навіть за піднаглядними не існувало». Наводиться приклад, коли активний учасник антиурядового руху, Павло Трінідадській та його дружина Катерина (конспіративний псевдонім – «Бабушка»), що офіційно знаходились під наглядом поліції, фактично

не відчували цього нагляду а їхнє помешкання поліцією взагалі не контролювалося. В їхній оселі збиралися «по-домашньому» і військові і решта «революційної публіки» [9, 46] Все зводилося до бесід, розповсюдження літератури, залучення неофітів.

Іншого разу, коли у зв'язку з викриттям військового гуртка серед військових, катеринославська поліція почала активні пошуки його організатора, Леона Ясевича, «Петрович» і думки не мав тікати з міста: він лише менше став з'являтися на вулицях міста [9, 52].

Після викриття військового гуртка корпусний командир зам'яв справу, перевівши декілька офіцерів в інші частини, поза межами Катеринослава. Решта учасників обійшлася покараннями морального характеру з боку командира. Керівник гуртка, поручик Дзбановській, був ув'язнений, узяв на себе всю провину, і, просидівши під вартою більше року, був засланий на 10 років до Сибіру. У 1904 р., під час російсько-японської війни, він був зарахований прапорщиком запасу в резервний батальйон на Суганської залізниці, поблизу Владивостоку, а в 1905 р. повернувся до Росії.

В своїх мемуарах Оржих згадує сестер Анастасію і Софію Шехтер, з однією з яких, Анастасією (Оржих називає її «Настасья»); конспіративне прізвище – «Серафимова»; сам Оржих іноді фігурував як «Константин Николаевич»), з січня 1885 року Оржих мав жваві контакти. Софія Шехтер (Доллер), член партії «Народна Воля», в описуваний час, у середині 80-х років, знаходилася на поселенні в Якутській губернії після відбуття 4-х з 6-ти років каторги на Карі. Анастасія Шехтер, у шлюбі Мінор, після дворічного заслання, влітку 1885 року разом із своєю подругою і супутницею Вірою Самойлівною (Хаїмовною) Гоц (Гасоx) [9, 59], на запрошення Оржиха переїхала в Катеринослав, «для партійної роботи».

В Катеринославі під наглядом поліції мешкали подружжя Павло та Роза Давидівна Корецькі, з якими Оржих підтримував активні стосунки. Там же Оржих звів знайомство з Яковом Енгелем, учнем випускного класу реального училища, що втік з Києва, за його словами, у зв'язку з переслідуваннями поліцією за участь в учнівських гуртках. Цей «революційний» молодик, на думку мемуариста, мав занадто великі амбіції, що мало співпа-

дали з його наявними можливостями, але Оржих спокусився на його слова про, нібито, знайомства серед петербурзької радикально налаштованої студентської молоді, та згодом здійснив корисну для нього подорож до Петербургу.

У 1883 році в Катеринославі Оржих познайомився з Олександром Брейтманом, учасником антиурядової боротьби. Олександр Брейтман мешкав із двома своїми сестрами-курсистками, цивільним чоловіком молодшої сестри Борисом Гинцбургом і Лікером. Оржих оцінював їх як «готову групу революціонерів», яка, проте, не мала ніякого зв'язку з жодною організацією, але ця прогалина була швидко ліквідована автором мемуарів. Найактивнішим з них пізніше виявився Борис Гинцбург.

Свого часу ми згадували про діяльність відомої учасниці «Народної Волі» Раїси Кранцфельд [11]. Нерегулярні стосунки з нею підтримував і Оржих: повертаючись з Москви він зустрічався з нею в Орлі і мав бесіду відносно організації нелегальної типографії для друку і розповсюдження народовольської літератури. Втім, згодом Кранцфельд відійшла від «революційної» діяльності присвятивши себе сім'ї.

В лютому 1886 року Оржих був заарештований на квартирі у Полякова, про що є його власна розповідь, її ж наводить Сватіков, вона ж наведена нами на підставі жандармських документів, що зберігаються в Дніпропетровському обласному державному архіві [4].

За ініціативою Оржиха в вересні 1885 року Катеринославі було проведено з'їзд представників народовольських гуртків Півдня Росії. На з'їзді було обрано керівництво у складі, знов-таки, євреїв-народовольців Бориса Оржиха, Л.Я.Штернберга, А.Н.Шехтера, Ф.И.Ясевича, А.Л.Гаусмана. Завдання, що стояли перед організацією, що відновлювалася, образно висловив Богораз: «...Ми завдалися метою відродити...партію «Народна Воля», бо вона вмирала. Серце її було вирізано і поховано... на острові Шліссельбург. Пульс бився, він був слабкий... Ми були частиною цього пульсу» [10, 108] Романтичний вислів, але справжньою метою було поновлення терору. Підтвердженням цього є детальний опис в мемуарах підготовки замаху на міністра внутрішніх справ Д.Толстого, який планувалося здійснити під час його подорожі останнього до Криму, якому завадили лише повідомлення про хворобу міністра.

Звертає на себе увагу, що в мемуарах Оржих ніколи не називає українцівані «українцями», ані навіть «малоросами». Для українців застосовується одне слово: «хохол». Ми вже раніше звертали увагу на твердження Френкіна про те, що євреї, які стали на шлях асиміляції, поволі або мимоволі ставали «провідниками обрусительного централізму» [12, 42]. Не можна закидати євреям-народовольцям потурання урядовій політиці, але національна зневага до неросійських націй була присутня.

Ми вже вказували на процеси диференціації, які відбувалися в єврейському середовищі і на те, що ці процеси відбувалися в трьох напрямках: просвітництва, феноменом якого стало виникнення «русько-єврейської інтелігенції»; згубної і трагічної для єврейського народу асиміляції, а, фактично, денационалізації; нарешті, палестинофільства, або сіонізму [12, 43].

Слід, на наш погляд, розрізнити поняття «асиміляція», що застосовується відносно сукупності настроїв, прагнень і дій російського єврейства досліджуваного періоду і «асиміляційна політика», що в літературі також позначається терміном «асиміляція», який слід застосовувати відносно урядової політики. Ми застосовуємо термін «асиміляція» для позначення сукупності настроїв, поглядів, прагнень і дій, які панували серед частини російського єврейства досліджуваного періоду.

Сам Оржих, його спільники, взагалі представники народовольського руху належали до тієї частини єврейства, яка небезпідставно вважала причиною свого пригнобленого становища належність до єврейської нації і яка розуміється нами як асиміляційна течія. Євреї-асимілянти розчинялися в російському середовищі, швидко зрусифіковувалися та втрачали духовний зв'язок з єврейською громадою, а з ним і ознаки національної належності. Відомий народник і представник цієї течії народоволець Аарон Зунделевич писав: «Для нас усіх єврейство не являло собою національного організму, що заслуговував би підтримки» [12, 43] Основною перепорою для вирішення єврейського питання, як його розуміли прихильники асиміляції, ставало безпосередньо саме єврейство, не тільки як національна належність, але, перше за все, як духовна сутність. В сучасній ізраїльській історіографії ця теза знаходить відображення: «Що це за стан, в якому перебуває єврейський народ? Чи зводиться він

тільки до гноблення ззовні?...є ще пригноблення внутрішнє: єврейське неблагополуччя не в плані зіткнення з ворожим антисемітським світом, а в плані внутрішньому, в плані культурному» [12, 42].

Частина російського суспільства і єврейської громади бачила вихід в повній асиміляції і процес такої емансипації вітався російською громадою настільки, наскільки вона сподівалася на остаточне розчинення євреїв в руському і російському соціумі, перетворення *євреїв на руських* в повному розумінні цього: перейняття ментальності, образу і способу життя. Основним джерелом, що поповнювало асимілятивну течію, була єврейська молодь, що дивилася в майбутнє «крізь призму політичних надій», [12, 42] та вбачала в русифікації не тільки важливий аргумент на шляху до єднання з панівною нацією. Єврейська культура відкидалася асимілянтами як застаріла і реакційна. Ми можемо додати: будь-яка культура відкидалася асимілянтами як застаріла та реакційна. У єврейській молоді склалося «палко вороже та презирливе ставлення до старого єврейства, як до якоїсь паразитичної аномалії» [12, 42]. В час пошуку свого життєвого ідеалу, у своєму максималістському прагненні кардинальних змін, коли набирали впливу ідеї так званого «соціального звільнення», єврейська молодь зверталася до революційній діяльності, як радикального способу вирішення всіх суспільних питань та як до засобу власної соціальної самореалізації. «Це, - писав Фрумкін, - значило для революціонера-єврея, передусім, відхід від єврейства і він, не замислюючись, отряхував зі своїх ніг прах єврейського гетто з його пришибленістю, горем, злиднями і невіглаством» [12, 43]. Єврейська молодь знаходячи в старому єврейському світі тільки «окови, забобони, що повинні бути безжалісно зруйновані та осміяні» приєднувалась до загальноросійського руху, що отримав назву «визвольного», репрезентованого в 60-80-ті роки народниками, а пізніше – загальноросійськими партіями лівого напрямку. Відомий дослідник цього питання С.Г.Сватіков, оцінюючи роль євреїв в загальноросійському визвольному русі, писав: «...євреї-учасники [визвольного] руху є ідеалістами ідеалісти чистої води. Відірвані просвітницьким рухом від національного середовища, молоді представники нового єврейства всією душею приліплюються до російського

народу, російської літератури і громадскості. Демократична єврейська молодь, вирвавшись духовно зі світу старого гетто розчиняється потім у середовищі демократії і переживає з нею всі перипетії її історії. Спочатку доля євреїв-учасників руху цілком дорівнює долі інших учасників. Але потім увага... все більше і більше зупиняється на єврейській участі в русі, [оскільки це - В.Я.] здається крайньою зухвалістю» [12, 40].

Парадигма асиміляції повністю виключала поняття національної належності. Середовище асимілянтів породжувало космополітів, позбавлених власного коріння та культури і тим більше небезпечних для суспільства, в якому вони знаходились. Саме цей прошарок єврейства, зайняв визначне становище в лівих і ліворадикальних партіях. Саме їх діяльність дала привід для тверджень про «єврейський характер» російської революції.

Євреї-революціонери, представники асиміляційної течії, в тому числі Борис Оржих, в 70-80-ті роки XIX сторіччя являли собою тип, на той час молодих, людей, для яких «комплекси національної меншовартості» були загнані глибоко всередину їхньої «революційної» душі, в існування якої вони, до часу, не бажали вірити. На поверхні їхніх національних поглядів ми бачимо національний нігілізм, зневагу до національних пріоритетів і інтересів, що ховалися під маскою «інтернаціоналізму». Ці «борці за народ», насправді, не знали народу і, по суті, глибоко зневажали його. Один з провідних народовольців, Йосип Аптекман писав в мемуарах, що народу він не знав, оскільки народився в місті, села майже не бачив, а, крім того, був чужий народу по крові; російської історії не знав та й не любив, вважав її нудною, що не може нічого дати молодому допитливому розуму [1]. Для виправлення цієї помилки він протягом декількох місяців прочитав Арістова, Хлебнікова, Костомарова, Соловйова, Щапова, Мордвінова та Антоновича, після чого вважав себе підготовленим до справ революційних. Викликає сумнів справжність «страждань» єврейських революціонерів щодо російського і інших народів імперії. Відмова від власної національної належності заради прийняття національної належності іншої, фактично ворожої і чужої генетично є різновидом національного збочення. Це був тупиковий шлях розвитку.

На початку 80-х років XIX сторіччя єврейський вплив у

суспільстві, ступінь інтеграції єврейства до загальноросійських суспільних процесів, перевищили ту «критичну масу», що її спроможний був витримати російський соціум. [11] Погроми стали відповіддю російського соціуму єврейським асимілянтами і просвітникам і поставили перед російським єврейством питання подальшого вибору національної долі.

Думками і прагненнями національно свідомого єврейства остаточно заволоділи Пінскера, Герцль і Жаботинський.

Асимільоване єврейство очолили Азеф і Гершуні.

Свого часу М.Гершензон вказував, що асимілятори 80-х років, вважаючи свою програму чисто-практичною, помилялися, оскільки насправді їхні погляди базувалися на погано усвідомлених історичних узагальненнях, звідтак, не зведених в систему.

Володимир Жаботинській, принциповий противник участі євреїв в російській революції писав, що єврейська кров на барикадах лилася «за власною волею єврейського народу». У відповідь на докори за цю фразу він заявив, що вважає базиканням «всі модні крики про те, що у євреїв немає народної політики, а є класова. *У євреїв немає класової політики, а була і є (хоча тільки у зародку) політика національного блоку*, і тим гірше роль тих, які завжди робили саме цю політику, самі того не підозрюючи. Вони робили це на свій лад, з ексцесами і надмірностями, але по суті вони були все тільки виразниками різних сторін єдиної *волі єврейського народу*. І якщо він виділив багато революціонерів — значить, така атмосфера національного настрою. Єврейські барикади були споруджені по волі єврейського народу. Я в це вірю, і раз воно так, я схиляюся і вітаю народну революцію» [6, 187].

Надзвичайно показове висловлювання особи, якій можна вірити. Не прагнення «страждати» разом з народом, не віра в марево «соціального звільнення», а лише єдина воля єврейського народу у прагненні до власного звільнення.

Асиміляційний рух, в яких би формах він не існував, якими б не виправдовувався «великими цілями», був глибоко антиєврейським як за формою, так і за змістом. Він не тільки не привів до очікуваного звільнення єврейський народ, але й приніс чисельні жертви і страждання іншим народам імперії.

На жаль (чи на щастя) Борису Оржиху не вдалося побачи-

ти плоди своєї діяльності. На початку ХХ сторіччя був висланий на Далекий Схід, звідти він емігрував до Японії, жив в Нагасакі, де видавав і редагував журнал «Воля», повний комплект якого зберігається в Росії. [6] У 1910 році Борис Оржих, зважаючи на спроби Росії домогтися від Японії видачі політемігрантів, переїхав в Чилі, до Сантьяго. Там він написав і видав книжки «Як люди живуть і працюють в Советському Союзі», «Нова советська Конституція: фундаментальний документ СРСР» та «Кінець царства Романових» (всі іспанською мовою). В 1939 році Борис Оржих вирушив до СРСР, але важко захворів і повернувся до Чилі де й помер у 1947 році, похований в Сантьяго. Від шлюбу Оржиха і Параскеви Светаєвої народилося троє дітей. Невісткою Оржиха (дружиною сина Бориса), який свого часу був не чужий поезії, стала відома поетеса Вікторія Сааведра Рохас де Оржих, твори якої зберігаються в бібліотеці Конгреса США. Онук мемуариста, адвокат Борис Оржих Сааведра помер у 2002 році, залишивши по собі четверо дітей від шлюбу з Грасиелою Ле-Февр Осмос (Оржих Ле-Февр) та двох дітей від Альби Монтенегро Гонсалес (Оржих Монтенегро) та чотирьох онуків.

Абсолютна більшість тих, кого згадує Оржих в своїх мемуарах, євреї за походженням, що мусить привернути увагу дослідника єврейської історії. Інша особливість: всі ті, кого згадує Оржих, як і він сам, є люди молоді, переважно у віці до 30 років, що дозволяє віднести мемуари Оржиха до джерел, які висвітлюють суспільні процеси також і в середовищі єврейської молоді. Разом з тим, мемуари висвітлюють лише одну сторону життя південноруських євреїв і з них неможливо скласти уявлення про загальні процеси в середовищі єврейства.

Мемуари Бориса Оржиха мають прикладне значення для дослідника єврейської історії, доповнюючи вже, в цілому, існуючу картину асиміляційних процесів і, в принципі, підтверджують тезу про прагнення єврейської молоді якомога далі дистанціюватися від ненависного їм єврейства в усіх його іпостасях: як національної належності, як образу життя, як ідеології, ментальності, як певного роду суспільного обов'язку, шляхом активної участі в загальноросійському антиурядовому (так званому «визвольному») русі.

Література

1. Аптекман О.В. Из истории революционного народничества: «Земля и воля» 70-х гг.: По личным воспоминаниям. - Ростов-на-Дону.-1907
2. Аптекман О.В. Общество «Земля и воля» 70-х гг.: По личным воспоминаниям. - М.-1907
3. Будницкий О. Во чужом пиру похмелье//Вестник Еврейского университета в Москве.—1996, №3
4. Віра Хаїмовна Гоц (Гассох), 1860-1932, член народницького руху з 1877 року, жінка М.Гоца, член Партії соціалістів-революціонерів. З 1917 року в еміграції у Франції.
5. ДАДО, ф.11, оп.1, спр.213, 215
6. ГАРФ, ф. Р-6317, оп.1, 74 од.зб.
7. Жаботинский В. Еврейская революция // Жаботинский В.(Зеев). Избранное.— Иерусалим, 1992
8. Naimark N. Terrorism and the Fall of Imperial Russia // Terrorism and Political Violence.—Summer 1990.— Vol. 2
9. Оржих Б.Д. В рядах «Народной Воли» //Труды кружка народовольцев при обществе политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Под редакцией А.В. Якимовой-Диковской, М.Ф. Фроленко, М.И. Дрея и др. — Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. — М., 1931
10. Русское богатство.— 1907.—№ 9
11. Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі // Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії.— Кривий Ріг, 2004
12. Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби // Україна і Росія: Збірник наукових праць.—Кривий Ріг, 2004

МОСКАЛЕНКО В.Г.
*доцент, кандидат
історичних наук*

ДІЯЛЬНІСТЬ РАД УРСР З ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ (30- ті роки ХХ ст.)

У 30-ті роки ХХ ст. розвиток народного господарства в умовах розбудови «соціалістичного суспільства», шалені темпи насильницької колективізації викликали необхідність перетворень в сфері культурного будівництва.

Перетворення у сфері культури відомі під назвою «культурна революція» були спрямовані на ліквідацію культурної нерівності й духовної відокремленості одна від одної різних соціальних верств і груп населення, на перегляд духовного і морально-етичних цінностей старого устрою, на формування соціалістичної культури, яка б увібрала в себе загальнолюдські й національні досягнення в галузі науки та культури і т. д.

Розвиток культурної революції як в УРСР, так і в країні цілому вимагав суттєвого підвищення культурного рівня трудящих. Одним з основних завдань культурної революції була ліквідація масової неписьменності. В республіці розгорнулася ліквідація неписьменності серед дорослого населення, посилилася культурно – освітня робота серед трудящих.

Починаючи з 1930 р. було вдосконалено систему навчання неписьменних і малописьменних. Слухачі шкіл і гуртків лікнепу яких налічувалося 1,6 млн. чоловік, крім загальної освіти, здобували початкові технічні або сільськогосподарські знання, навчання органічно поєднувалося з ідейним впливом [1].

Місцеві ради мобілізували громадськість міст і сіл на надання допомоги школам для дорослих, забезпечення їх відповідними приміщеннями і обладнанням. Під школи для дорослих використовувались приміщення шкіл, клубів ФЗУ у вільний навчання час.

Радами УСРР не виконувались постанови XII Всеукраїнського з'їзду ВУЦВК (1930р) і РНК УСРР від 11 вересня 1931 р., в яких планувалось ліквідувати неписьменність і малописьменність серед трудящих в віці до 35 років і старіше, протягом 1931-

1932 навчального року [2]. Ряд об'єктивних і суб'єктивних причин в організаційній діяльності рад включали слабку навчально-матеріальну базу, нестачу вчительських кадрів, культурну відсталість населення, призвели до невиконання вищезгаданих постанов.

Проблемі ліквідації неписьменності було присвячене засідання Президії ВУЦВК УСРР 4 грудня 1932 р. В ході обговорення на Президії ВУЦВК УСРР були визначені завдання на 1933 р. в цьому напрямку, була піддана критиці діяльність Дніпропетровської, Запорізької, Сумської міських рад, Балаклавського, Білопольської, Шепетівської районних рад Київської області, до навчанням було охоплено 10-36% громадян від загальної кількості неписьменних. Представникам рад було складно залучати неписьменне доросле населення до навчання, особливо у сільській місцевості, в силу їх низького рівня культури «політичної безграмотності». Багато селян не розуміли необхідності бути письменним і тому в ряді областей республіки у сільській місцевості не все доросле населення було охоплене навчанням. Так склалося у Егорівській сільраді Покровського району Дніпропетровської області, де в 5 пунктах лікнепу навчало 38 чоловік з 174 неписьменних. Таке ж положення було характерним не тільки для Дніпропетровської області, але і в цілому у республіці був незадовільний стан з навчанням дорослих, забезпечення лікнепів підручниками і літературою [3]. Тому 20 лютого 1933 року Президія ВУЦВК УСРР знову звернулася до питання навчання дорослих і намітила ряд заходів на покращення діяльності усіх ланок рад, громадянських організацій з реалізації планів ліквідації неписьменності і малописьменності [4].

Виконуючи постанову вищого органу влади республіки, міські, селищні, сільські ради проводили реєстрацію населення, вказуючи у списках вік, стать, національність, рідну мову, соціальне становище та ступінь грамотності. Неписьменних і малописьменних заносили до списків і зобов'язували навчатись. Ради контролювали обов'язковість реєстрування населення не охопленою навчанням, планували кількість громадян, що навчаються на навчальний рік, їх відвідування шкіл, залучаючи до цього членів партійних, профспілкових, комсомольських організацій і інших громадських організацій. У своїй діяльності представники

рад віддавали пріоритет вольовим рішенням більш надіючись на адміністративний тиск і обов'язковість виконання своїх рішень. Намагаючись показати, що всі неписьменні охопленні навчанням, представники місцевих органів влади не приділяли уваги переконанням людей, порушували принципи добровільності, записували до школи не бажаючих навчатись, а всіх, хто був не грамотним. Тому добре справа перетворювалась в заорганізовану роботу і не завжди знаходила очікуваного відгуку в народних масах.

Відділи народної освіти райвиконкомів і міських виконкомів займались методичним керівництвом з ліквідації неписьменності, забезпеченням відповідними підручниками і літературою. При міських, селищних і сільських радах, із складу грамотних депутатів організовувались спеціальні групи допомоги з проведення ліквідації неписьменності і малописьменності. В завдання цих груп входила організація оглядів шкіл для дорослих, громадський вплив на громадян, які не ходять до школи, широке використання методів заохочення кращих в навчанні.

Діяльність рад всіх рівнів і громадських організацій в сфері покращення навчання дорослих дало позитивний результат і в 1933 році школи неписьменних і малописьменних в містах закінчили 434.3 тисячі чоловік [5, 38].

Складним було становище в сільській місцевості, де робота з письменним населенням йшла аналогічним чином як у містах. В Дніпропетровській області в Данилевській сільраді у 8 пунктах лікнепу навчалось останніх 137 неписьменних, а у Веселівській сільраді – неписьменність була ліквідована і лише 20 чоловік навчалось в школах для малописьменних. Такою позитивною була картина в двох сільрадах із 750, в останніх – цей процес явно затягнувся [6].

Дуже повільно йшло навчання неписьменних і в інших сільськогосподарських районах республіки, не дивлячись на те, що в селах УСРР у 1933 році працювало більше 24.5 тисяч шкіл і пунктів з ліквідації неписьменності і малописьменності, в яких навчалось 1826.7 тисяч чоловік [7, 38].

В лютому 1934 року XVII з'їзд ВКП(б) приймає рішення про остаточну ліквідацію неписьменності і малописьменності в СРСР. Це було поспішне рішення і виконання його в УСРР, як і

в цілому по країні, було неможливим, із-за слабкої матеріально-технічної бази, недостатньої кількості вчителів, не усвідомленням необхідності бути грамотним сільською верствою населення.

Прискорені темпи розвитку економіки, насильницька колективізація, «штурмівщина» переносились органами влади і на навчання дорослих, що негативно відбивалось на якості навчання і передбачало вольові методи вирішення цього завдання.

Підвищення рівня грамотності, як в країні, так і в УСРР, підкорялось завданням підвищення кваліфікації і підготовки масових кадрів для потреб народного господарства. Система ліквідації неписьменності давала тим, хто навчався, початкові, загальноосвітні, політичні і політехнічні знання і надавала можливість повернути нові маси трудящих до оволодіння початковими освітами техніки і підвищення кваліфікації на виробництві. Ліквідація малограмотності – давала загальноосвітні знання в обсязі 4-х річки, подальше підвищення політичних, політехнічних знань, що забезпечувало підготовку кваліфікованих робітників масових професій для промисловості і сільського виробництва.

Ліквідація неписьменності і малописьменності проводилась двома способами. Розповсюдженою і масовою формою було групове навчання в школах або лікнепах. В 1934 р. – близько 620 тисяч [8, 350]. Але використовувалось також і індивідуальне навчання. Громадяни у віці до 50 років, які мали знання в обсязі чотирирічки і семирічки, обов'язково залучались до безоплатної роботи з навчання грамоті. Кожна така людина, за вказівкою сільських, селищних рад, органів народної освіти в містах, навчала неписьменних і малописьменних або використовувала іншу роботу організаційно-виховного і методичного характеру. Інженерно-технічний і агрономічний потенціал працівників використовувався для керівництва технічним і виробничим навчанням.

Якщо ж громадянин, за характером своєї роботи або з інших причин, не приймав безпосередньої участі в процесі навчання неписьменних, то з дозволу рад – ця участь замінювалась одноразовими щорічними грошовими внесками в розмірі 5% місячного заробітку (при заробітку менш 100 крб. - внески не бра-

лись). Безумовно, індивідуальний метод навчання мав свої переваги в порівнянні з груповим, але обов'язковість, а не добровільність, в залученні грамотних громадян накладала свій відбиток на навчання.

Не дивлячись на те, що ради законодавчо були органами влади народу, але всі важливі питання соціально – економічного і культурного життя вирішувались в центрі під диктат партійно – державної еліти. В 1936 р. РНК і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про роботу з навчання неписьменних і малописьменних», в якій були намічені шляхи остаточного вирішення проблеми підвищення грамотності протягом 1936-1937рр. У відповідності з цією постановою в республіці скасовувалась спілка «Геть неписьменність!». На наш погляд – це рішення було необдуманим і передчасним. Навпаки, працівникам рад необхідно було ширше розгорнути організаційну роботу і залучити для покращення освіти дорослих якомога більше число громадських організацій, спілок, депутатський акти. На державному рівні при Нарком просві УРСР було створене управління з освіти дорослих, а при місцевих відділах народної освіти – призначено інспекторів для перевірки шкіл, в яких навчались дорослі громадяни.

Президія ЦВК УРСР 7 червня 1936 р. затвердила «Положення про роботи секцій рад з ліквідації неписьменності і малописьменності», створених при сільських, селищних районних і міських радах [9, 146]. Виконуючи рішення вищих партійних і державних органів влади, ради республіки звітували, що в більшості з них створенні секції з боротьби з неписьменністю і малописьменністю. Поспішність, бажання бути першими при виконанні постанов вищих органів влади, привело до того, що в багатьох радах секції були створенні формально, на папері і ніякої роботи члени секцій не проводили, а працівники районних, селищних, сільських рад не надавали допомоги в покращенні цієї діяльності. В 1936 р. не діяли секції в Житомирській, Уманській міськрадах. Не надавали допомоги школам для дорослих в забезпеченні підручниками, літературою, відповідними приміщеннями працівники райвиконкомів, селищ і сільських рад.

За 1936 р. районний відділ народної освіти і сільради Богуславського, Маньківського і Оратівського райвиконкомів Київської області зірвали заняття дорослих в школах лікнепу – не

забезпечивши їх культармійцями. Аналогічна картина спостерігалась в ряді областей республіки. Ця проблема стала предметом обговорення на пленумах Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Уманської, Чернігівської міських рад [10; 3, 136-137].

Складно було з навчанням дорослих у 1936 р. і в наступному році ця проблема не була вирішена. Тому з метою покращення навчання РНК УРСР 10 листопада 1937 р. прийняла постанову «Про методи у справі завершення ліквідації неписьменності серед дорослих».

В постанові перед радами ставилось завдання про необхідність прийняття рішучих заходів для забезпечення повної ліквідації неписьменності до кінця 1937р., особлива увага зверталась на розгортання роботи секцій рад, обговорювалося питання про стан навчання дорослих. Депутати, члени сільрад, райвиконкомів, міськвиконкомів висловились про пріоритет індивідуального навчання. Для покращення індивідуальної роботи, радами за кожного навченого письму вводилась преміювання культармійців в розмірі 10 крб. Для забезпечення тих, хто навчається, Народний комісаріат внутрішньої торгівлі УРСР з усієї кількості зошитів видалив 5% для шкіл неписьменних і малописьменних [11, 731]. Місцеві ради мобілізували громадськість міст, селищ, сіл для надання допомоги школам з навчання дорослих, забезпечення їх відповідним обладнанням і приміщеннями. Під школи для дорослих використовувались приміщення навчальних шкіл, клубів, червоних куточків, ФЗУ у вільний від роботи час. Вся робота, що проводилась дала можливість за 1932-1937 рр. закінчити навчання дорослих у школах: неписьменних 1571,3 тисячі чоловік і малописьменних – 1706,2 тисяч.

Але завдання повної ліквідації неписьменності серед дорослих так і не було виконано і продовжувалось у наступні роки. В 1933р в УРСР в школах для неписьменних і малописьменних навчалось 445,3 тисяч чоловік, а в 1939р. відповідно – 380,4 тисяч і 670,7 тисяч [12, 37-38].

Вирішення радами завдань з ліквідації неписьменності відбувалось з великими труднощами. В республіці, як і в країні, не вистачало самого необхідного – чорнил, олівців, зошитів, букварів, з усього гострого стояла проблема вчительських кадрів. Великі труднощі у роботі з ліквідації неписьменності були обу-

мовлені тим, що значна частина населення, перш за все сільсько-го в силу своєї культурної відсталості не розуміла значення освіти. Діяльність рад з покращення навчання у більшості випадків носила бюрократичний характер, порушувався принцип добровільності навчання і примінилися командно – адміністративні методи. Форсовані темпи й мобілізаційні методи роботи, характерні у сфері навчання неписьменних не відповідали принципам добровільності, свідомої участі широких трудящих мас у культурно – освітніх процесах. Проте в результаті зусиль, що приймалися радянськими, профспілковими організаціями, шефськими товариствами та спілками протягом 30-х років значно зріс рівень грамотності серед дорослого населення, порівнюючи з 20-ми роками, хоча і відставав від темпів економічного розвитку республіки і країни. Зменшення кількості неписьменних і малописьменних серед дорослого населення республіки не вирішило проблем розвитку культурного рівня трудящих мас.

Література

1. Історія Української РСР у 8 т. Т.6 – К., 1977.
2. Комуніст. – 1931. – 13 вересня.
3. Дніпропетровський обласний державний архів Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1156, Арх. 96; Вісті. – 1933. – 8 січня.
4. ЦГАВО України Ф. 1 Оп 9, Спр. 3, Арх. 1.
5. Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С.38.
6. Дніпропетровський обласний державний архів Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1156, Арх. 35,42,43, 71.
7. Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 38.
8. Історія УРСР у 8 т. – Т 6. - К., 1976. – 350 с.
9. СЗ УСРР. – К., 1936. - № 30.
10. Державний архів Київської області. Ф. 354, Оп. 1, Спр. 5151, Л. 3, С. 136-137.
11. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959. Т 1. – С.731.
12. Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 37-38.

КОСІНЕНКО О.В.
асистент

ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА КРИВОРІЗЬКОГО ЗАЛІЗОРУДНОГО БАСЕЙНУ В 1944-1950 рр.

В історії не було воєн, які б за розмірами руйнувань та лиха, заподіяного людству, можна порівняти з Другою світовою війною. 13 вересня 1945 р. Надзвичайна державна комісія повідомила про матеріальні втрати від війни. Лише прямі збитки внаслідок руйнувань, пограбувань державного, кооперативного майна оцінювалися в 679 млрд. крб. (у довоєнних цінах). А з урахуванням воєнних видатків і втрат від припинення промислового і сільськогосподарського виробництва в районах, що перебували під нацистською окупацією, вони досягли 2 трлн. 569 млрд. крб. Ця фантастична сума більш ніж у 14 разів перевищувала усі прибутки державного бюджету СРСР за 1940 р. Було втрачено 30% національного доходу СРСР, загинуло близько 1 710 міст, понад 70 тис. сіл, близько 32 тис. фабрик і заводів [2, 134]. Наслідки війни для одного з переможців, виходячи із цих цифр, були такими ж катастрофічними, як і для переможених Німеччини та Японії.

Чи не найбільших руйнувань зазнала Україна. Протягом 1941-1944 рр. смертоносна хвиля воєнних дій двічі прокотилася по території України, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини; 10 млн. чол. втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України (понад 250 з них були спалені разом з жителями), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд. крб. Ця сума вп'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок [10, 248].

В листі рейхсфюрера СС Г.Гімлера верховному фюреру СС поліції України Прюцманну, датованому 7 вересня 1943 р. наго-

лошувалося на повному зруйнуванні покинутих областей. “Треба зробити все, щоб при відступі з України там не залишилося жодної людини, жодної худоби, ні єдиного центнера зерна, ні метра залізничного шляху, щоб не залишився цілим жоден будинок, не збереглося жодної шахти, і не було жодного неотруєного колодязя. Противнику повинна залишитися тотально спалена і розорена країна” [2, 233]. А в наказі головнокомандуючого групою військ “Зюд” генерал-фельдмаршала Манштейна від 11 вересня 1943 р. про евакуацію з окупованих областей підкреслювалася необхідність “... всіма засобами проводити руйнування всього господарського майна, яке неможливо вивезти” [1, 8].

Грабували і руйнували українську економіку не тільки німці, а і їх союзники – румуни. Так, з Кривого Рогу ними вивозилася руда, з “Трансністрії” (Бесарабія і Буковина) – кольоровий металобрухт. За офіційними даними уряду Антонеску, на початок 1943 р. в Румунію було вивезено з України понад 2 000 тракторів. До цього можна додати 19 машинно-транспортних станцій, 26 майстерень з ремонту сільськогосподарських машин і велику кількість сільськогосподарського реманенту. Загальна вартість награбованого в Україні майна, за румунськими даними, складала наприкінці війни біля 948 млрд. лей в довоєнній валюті (для порівняння витрати державного бюджету Румунії в 1941-1942 рр. склали лише 160 млрд. лей) [4, 356].

Під час окупації та відступу фашистів були зруйновані всі галузі народного господарства України, але чи не найбільше постраждали заводи і шахти залізничної промисловості. За даними Надзвичайної державної комісії СРСР, під час евакуації з України було вивезено до “третього рейху” біля 127 тис. одиниць ковальсько-пресового обладнання; зі складських запасів було вивезено 2 млн. 400 тис. тон руди чорних металів, 276 тис. тон чавуну і феросплавів, 984 тис. тон рейок і прокату чорних металів [1, 9]. Виробничі потужності чорної металургії України були практично зведені нанівець. Жоден із металургійних заводів не залишився цілим. Були зруйновані всі доменні печі, деякі з них зрівняні з землею; усі мартенівські і бесемерівські печі, всі прокатні стани були виведені із робочого стану. При руйнуванні окупанти користувалися спеціальними інструментами, які були розроблені німецькими спеціалістами. Так, підривалася нижня частина печі, в результаті чого агрегат руйнувався повністю або відбувалося осідання печі з одночасним відхилом її під своєю вагою. Широко використовували

вся метод обвалу димарів. Так, лише заводу ім. Леніна у м. Кривий Ріг було завдано збитків на 256 млн. 760 тис. крб. До Німеччини було вивезено весь шахтний двір з мостовими шихтовими кранами, підкрановими балками і колонами, підйомним механізмом і вагонетками [9, 132]. Загалом же у місті було знищено корпуси металургійного і коксохімічного заводів, заводу "Комуніст", районної електростанції, 54 шахтних ствола, загальний збиток становив 1,2 млрд. крб. [6, 306].

Отже, підводячи підсумки, можна сказати, що промисловість України на момент визволення її території дійшла до катастрофічного рівня зруйнувань. Так, за даними перепису, який провели органи державної статистики, на початок 1944 року валова продукція важкої промисловості України за 1943 рік у дев'яти областях республіки, визволених від окупантів, складала 1,2% довоєнного обсягу виробництва [4, 10]. Такого різкого падіння випуску продукції промисловість України ще не знала.

Аналізуючи великомасштабний відступ німецько-фашистських окупантів та їх союзників у 1943-1944 рр., можна вважати, що ця воєнна операція перетворювалася в політику тотального руйнування. Але не треба забувати, що ця акція повторювалася вдруге, оскільки величезних збитків було завдано українській промисловості ще у 1941-1942 рр. під час відступу радянських військ. Руйнування напластовувалися на руйнування.

Зважаючи на це все, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20-25 років, а дехто називав навіть 100 років. Сталося, однак, зовсім не так, що й давало підстави впродовж багатьох десятиліть глузувати над західними пророцтвами. Та при цьому не називалися справжні, не романтизовані причини швидкої відбудови. До них насамперед слід віднести можливості, що їх створювала централізована тоталітарна система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів.

Одним із наочних виявів цього став четвертий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, а в серпні того ж року Верховна Рада УРСР прийняла закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР.

Протягом 1946-1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство країни становив понад 65 млн. крб. (у довоєнних цінах). Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки, разом взяті. При уряді у Москві було створено спеціальний комітет з відбудови народного господарства,

який здійснював координацію й спрямовував усю роботу. З Ура-лу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну на-правлялися кадри, надсилалася техніка й устаткування. Щоправ-да, тут доречно нагадати: устаткування евакуйованих під час наступу нацистської Німеччини на початку війни промислових підприємств так і не повернулося в Україну, оскільки це вважа-лося недоцільним. Відтак відновлення промисловості довелося розпочати фактично з нуля.

Надзвичайними зусиллями в Україні було загоєно рани війни і відбудовано промисловість. Зазначеного п'ятирічним планом на 1950 р. рівня промислового виробництва досягли у IV кварталі 1949 р. Обсяг валової продукції промисловості України в 1946-1950 рр. збільшився у 4,4 рази і перевищував рівень 1940 р. на 15% [5, 327]. Були відбудовані шахти в Донбасі, “Дніпро-гес”, заводи “Запоріжсталь”, заводи і шахти Криворізького залі-зородного басейну, машинобудівні підприємства Києва і Харко-ва та багато інших.

Про розмах і темпи відбудови важкої промисловості мож-на судити із відбудови промислових підприємств Кривого Рогу. 22 лютого 1944 р. війська 3-го Українського фронту під коман-дуванням Р.Я.Малиновського визволили Кривий Ріг. Відразу почалася відбудова – країні, армії був потрібен метал. Але для цього потрібно було відбудувати і те, що було знищене Черво-ною Армією при відступі, і те, що зруйнували окупанти у 1944 р. 23 квітня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв спе-ціальне рішення про організацію робіт по відбудові Криворізь-кого залізородного басейну. У 1944 р. треба було здати в ек-сплуатацію першу чергу шахт із проектною потужністю 7 млн. 370 тис. тон руди в рік, приступити до відбудови на 34 шахтах, які повинні були запрацювати у 1945-1946 рр. [7, 101]. Уже в квітні 1944 р. на Криворіжжі за ініціативою Л.Студентова була створена перша комсомольсько-молодіжна бригада будівельни-ків. Сам Л.Студентов, машиніст за професією, створив із членів своєї сім'ї будівельну бригаду, яка працювала на відбудові шах-ти рудоуправління імені Дзержинського. Його бригада система-тично перевиконувала норми і перша оголосила змагання за звання фронтової. А по закінченні відбудови шахти він став бри-гадиром бурильників, виконуючи по 2 – 3 норми. За почином Флори Шостак на Криворіжжі виник рух дівчат, які з контор пі-шли працювати на відбудову шахт. Однією із перших відгукну-

лася Н.Сгорова, конторський працівник рудника ім. Артема. Надія створила будівельну бригаду із 8 дівчат, яка відмінно працювала, виконуючи норми на 400 відсотків [8, 408].

Всього на Криворіжжі було створено 570 комсомольсько-молодіжних бригад, які у 1944-1945 рр. відбудовували Кривбас, 241 із них отримали звання фронтвих.

Але Кривбас все ще відчував нехватку робочої сили. Кількість жителів у місті порівняно із 1941 р. скоротилася у 2,5 рази. Чоловіків, більшість з яких були непрацездатними або обмежено працездатними, було всього 19 тис. Жителі Кіровоградської, Чернівецької, Київської, Сумської, Одеської, Миколаївської областей і Молдавії взяли шефство над Кривбасом. У місто почали прибувати робітники з усіх куточків України. До жовтня 1944 року у місто прибуло більше 6 000 молодих робітників. І у подальшому їх кількість непинно зростала [7, 101]. Так, лише на металургійний завод ім. Леніна у 1946 р. із числа випускників ФЗН прибуло 65 чоловік, демобілізованих із армії 305 чоловік, із навколишніх міст і сіл прибув 101 чоловік. У 1947 р. – із ФЗН – 82 чоловіки, із армії – 79 чоловік, інших – 570 чоловік [9, 136].

Та не лише цим обмежувалася допомога. У місто ішли колективні та індивідуальні речові і продуктові посилки, ішов обмін листами та інформацією. Відновилося традиційне соціалістичне змагання криворіжців із гірниками Донбасу. Уже 16 березня 1944 р. на загальноміському мітингу на честь визволення Кривбасу було оголошено виклик на трудове змагання, який прийшов із донецької шахти ім. Фелікса Кона. Виклик було прийнято. На початок 1945 р. в змаганні Кривбас – Донбас приймало участь більше 33 тис. криворіжців [8, 419]. У подальшому цей рух набув масового характеру.

Усі ці мобілізаційно-пропагандистські заходи, “соціалістичні змагання”, “рухи передовиків і новаторів виробництва” тісно перепліталися із реальним, повсякденним ентузіазмом людей, їх готовністю до самопожертви. Відбудовуючи господарство, люди відроджували, в першу чергу, нормальне життя для себе і своїх дітей. Важкими були умови, в яких жили і працювали люди, але їх підтримувала віра в краще життя.

Незважаючи на труднощі відбудови, велика увага приділялася соціально-побутовим умовам жителів Кривбасу. На кінець 1944 р. відновилося навчання у гірничому та педагогічному інститутах. Відкрили двері 48 шкіл, 13 клубів, кінотеатр, драма-

тичний театр, 73 бібліотеки [6, 308]. Значною подією в житті міста стала робота виїздної редакції газети “Комсомольська правда”. За 2 місяці 1944 р. журналісти “Комсомолки” випустили 60 номерів газет і плакатів, 43 повідомлення Совінформбюро загальним тиражем 115 тис. екземплярів, показали 68 кіносеансів. Велику увагу приділяли оздоровленню дітей. Так, у травні 1944 р. 500 дітей було оздоровлено у піонерських таборах, 300 – у санаторіях, тисячі дітей побували у літніх оздоровчих майданчиках. “Ми не тільки будуємо шахти, заводи..., - писали криворізькі воїнам 3-го Українського фронту в листопаді 1944 р., - ми не тільки добуваємо руду, ми одночасно відновлюємо наше місто, культурно-побутові установи” [3, 39].

Всі ці заходи дали результат. На листопад 1944 р. в місті працювало 20 шахт, які дали 1 200 тон сировини, а на кінець 1945 р. іще 20, в тому числі першу чергу знаменитого “Гіганта”, найбільшої залізорудної шахти Радянського Союзу; видобуток залізної руди становив 3 816,4 тис. тон [6, 307].

До 1951 р. видобуток руди на Кривбасі склав 21 033 тис. тон проти 19 182 тис. тон у 1940 р. [6, 309], що дорівнювало 50% всесоюзного видобутку.

Перший криворізький метал відбудованого Криворіжжя країна отримала 1 квітня 1949 р., його дала доменна піч № 1 заводу “Криворіжсталь”, а в січні 1950 р. була пущена домна № 2. В лютому 1949 р. країна отримала криворізький кокс. В роки першої післявоєнної п’ятирічки було виплавлено 870 тис. тон чавуну, вироблено 1 379 тис. тон коксу [11, 120]. Суттєво був розширений і реконструйований завод “Комуніст”.

Підводячи підсумки 4 п’ятирічки, можна відмітити, що промисловість Кривбасу поступово піднімалася з руїн завдяки насамперед героїзму народних мас. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки, численні “штурми”, низька кваліфікація робочих кадрів (часто це були 17 – 19-річні юнаки і дівчата) призводили до значного травматизму. Під час відбудови і спорудження нових об’єктів майже не бралися до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. На відбудові

окремих об'єктів на початку четвертої п'ятирічки використовувалася праця військовополонених, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям.

За офіційними даними, четвертий п'ятирічний план за загальним обсягом виробництва промислової продукції було виконано за 4 роки і 3 місяці, хоча, як і у попередніх п'ятирічках, показники виробництва продукції групи "Б" були нижчими від показників групи "А". Зайвий раз підтверджувалося, що життєвому рівню людей приділялася другорядна увага.

Література

1. Ветров І.Г. Тотальне зруйнування індустриальних центрів України під час відступу німецько-фашистських військ та їх союзників // Історія в школі. – 1999. - № 10.
2. Война Германии против Советского Союза. 1941-1945 гг. Документальная экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / Под ред. Рейнгарда Рюрупа. – Берлин: ARGON, 1991.
3. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. (1941-1945). Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1962.
4. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург» (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд. – М.: Экономика, 1980.
5. Історія України. Посібник /Під ред. Смолія В.А. – К.: Альтернатива, 1997.
6. История городов и сел Украинской ССР. В 26 т. Днепропетровская обл. – К., 1977.
7. Кривому Рогу – 200. – Дніпропетровськ: Промінь, 1975.
8. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – Днепропетровск: Промінь, 1979.
9. Прохоров В.С., Деда Б.И., Горяной В.Д. Криворожский металл (Очерки истории Ордена трудового Красного знамени металлургического завода им. В.И.Ленина). – Днепропетровск: Промінь, 1964.
10. Сторінки історії компартії України: запитання і відповіді. – К.: Либідь, 1990.
11. Техничко-економический горнорудный справочник. – К., 1963.

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В ПОСТСОЦІАЛЬНИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Наприкінці 80-х років в результаті демократичних революцій в країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) відбувалася зміна політичної системи. Відмовившись від соціалістичної моделі побудови суспільства, постсоціалістичні сили розпочали розбудову демократичної правової держави, парламентської демократії і громадянського суспільства, політичного та ідеологічного плюралізму.

За шістнадцять років реформ політична трансформація в країнах ЦСЄ стала реальністю. Разом з тим постсоціалістичні країни продемонстрували різні темпи, шляхи, форми і методи політичних перетворень, становлення і розвитку парламентаризму, функціонування політико - владних структур тощо. При цьому в розвитку пост соціальних держав спостерігалися, як спільні, так і специфічні ознаки, досить принципові відмінності, які зумовлені історією, традиціями, менталітетом, національним самоутвердженням того чи іншого народу. Звідси випливає необхідність всебічного дослідження політичних трансформацій в країнах ЦСЄ. Особливе значення має вивчення політичних процесів, історії становлення і розвитку парламентаризму, конституційних змін, функціонування політико - владних структур в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині - країнах «Вишеградської групи». І справа не тільки в тому, що ці країни є найближчими сусідами України. На думку багатьох дослідників Польська Республіка, Чеська Республіка, Словацька Республіка та Угорська Республіка досягли значного успіху в розбудові демократичного плюралістичного суспільства, формуванні основних демократичних інститутів і процедур [13,34-35;11,104-105]. Тому потрібно вивчати кращий досвід цих країн з погляду його запозичення і використання, також для запобігання повторенню чужих помилок і пошуку власних оптимальних моделей політичного розвитку. Важливе зна-

чення для проведення таких наукових досліджень мають методи порівняльного аналізу, історико -типологічний, порівняльно - зіставний тощо. Це дає змогу на основі дослідження аналогічних явищ в просторі і часі певною мірою типізувати і класифікувати історичні та політичні процеси.

Аналіз літератури показує, що проблеми політичної трансформації, становлення і розвиток парламентаризму і демократій, формування нової політичної системи постсоціалістичних країн перебувають в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, соціологів, економістів. Колектив авторів під керівництвом Ф.М.Рудича показав трансформацію політичних систем у країнах ЦСЄ, СНД і Балтії порівняно з тим, як відбувається цей процес в Україні [11]. Вийшли друком колективні й одноосібні монографії, статті, в яких дослідники аналізують трансформаційні процеси в окремих країнах ЦСЄ, розкривають основні напрямки формування політичної системи, становлення і розвитку парламентаризму, партій, розбудову і функціонування громадянського суспільства [6,7, 8,9,10,12,13,14,15].

У пропонованій статті автор, не претендуючи на вичерпне висвітлення цих багатогранних аспектів проблеми, спробував узагальнити наукові доробки дослідників України, науковців інших країн і розглянути історію становлення і розвитку парламентаризму, генези і функціонування владних інститутів в умовах політичної трансформації і зміни політичної системи в ряді постсоціальних країн ЦСЄ: Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Першочерговою умовою здійснення широкомасштабної трансформації є інституційне забезпечення демократичної політичної системи. Демократична політична система - це організація легітимної влади, основу якої становить національна правова система, підконтрольну суспільству, що має чіткі цілі і здатна сприяти реалізації спільних інтересів [13, 43]. Несучою конструкцією цієї системи має бути конституція. Саме через основні положення конституції оформлюється правова природа держави, державного устрою, регулюються відносини особи, суспільства, держави, центру і регіонів. В постсоціалістичних країнах за допомогою конституції формується новий лад, що базується на засадах парламентаризму, демократії і ринкових відносинах.

Аналіз показує що, конституційний процес в країнах Вишеградської четвірки проходив у трьох напрямках: внесення змін і доповнень до старих, соціалістичних конституцій, прийняття окремих законів в галузі конституційного законодавства, розробка проектів і прийняття нових конституцій. Разом з тим, конституційний розвиток у цих країнах мав певну, іноді значну своєрідність, що було зумовлено національною традицією і специфікою, розстановкою політичних сил, а також геополітичними факторами. У 1989- 1993 рр. відбулися докорінні політичні перетворення, які і знайшли відображення у конституційному процесі. Так, в Польщі було проведено кілька своєрідних конституційних реформ. В квітні 1989 р. до Конституції 1952 р. було внесені принципи зміни: замість однопалатного парламенту був створений двопалатний і відроджено верхню палату - Сенат. Було ліквідовано Державну Раду і запроваджено посаду Президента, якого обирали обидві палати парламенту - Сейм і Сенат. Уряд підпорядкувався як Президенту, так і парламенту [2,480].

В грудні 1989 р. в Конституцію ПНР були внесені нові зміни і доповнення. Були вилучені ідеологічна за своїм змістом преамбула, статті щодо керівної ролі ПОРП, соціалістичного, політичного і соціально-економічного устрою країни. Була змінена назва держави - з Польської Народної Республіки на Республіку Польща [3,42]. У вересні 1990 р. парламент вносить зміни щодо виборів Президента Республіки Польща - його мали обирати безпосередньо громадяни на загальних, рівних, прямих, з таємним голосуванням виборах [16,151].

У квітні 1992 р. був прийнятий Конституційний закон, яким було визначено, що Конституцію Республіки Польщі будуть приймати Сейм і Сенат за процедурою в трьох читаннях. Потім проект буде винесено для схвалення на всепольський конституційний референдум.

Велике значення для розвитку конституційного процесу в Польщі було прийняття 17 жовтня 1992 р. так званої Малої Конституції - Конституційного закону, який регулював відносини між законодавчою і виконавчою гілками влади, між Президентом, парламентом і урядом. В країні конституційно закріплювався принцип поділу влади: законодавча влада належала Сейму і Сенату, виконавча - президенту і уряду, судова - незалежним

суддям на чолі з Верховним судом. Функції конституційної юрисдикції покладалися на Конституційний Трибунал [1, 234-264]. В березні та листопаді 1995 р. до Малої Конституції були внесені зміни. У червні 1996 р. були уточнені нові зміни щодо статусу уряду. Мала Конституція передбачала запровадження сильної президентської влади, як на цьому наполягав президент Л. Валенса. Але в той же час функції президента ставали більш залежними від парламентської більшості. Мала Конституція зафіксувала початок формування в Польщі системи раціоналізованого парламентаризму. Так модель влади стимулювала структурування парламенту, появу потужних політичних партій і блоків і зменшувала можливість виникнення політичних криз. Все це сприяло виваженій роботі над підготовкою Конституції в ході дискусій і перевірки в політичній практиці і державному будівництві сформованої владної моделі.

Конституція Республіки Польщі була затверджена 2 квітня 1997 р. на спільному засіданні Сейму і Сенату - Національних зборах. 25 травня 1997 р. проект було схвалено на всепольському референдумі. Через 60 днів Конституцію Польщі підписав президент республіки і вона вступила в дію 16 жовтня 1997 р. [2, 480-484].

Досить своєрідно проходив конституційний процес в Чехії і Словаччині. В ході «оксамитової революції» на вимогу опозиції з конституції ЧСФР Федеральні збори 28 листопада 1989 р. вилучили статті про керівну роль КПЧ і про марксизм - ленінізм як державну ідеологію [15, 45]. Після приходу до влади демократичних сил до конституції Чехо-Словацької Федеративної Республіки (так тепер стала називатися країна) були внесені цілий ряд змін і доповнень, які регламентували діяльність уряду, партій і громадських організацій. Але досить успішний початок трансформації політичної системи в ЧСФР зіткнувся з наростанням відцентрових тенденцій в житті федерації, недосконалістю демократичних інститутів влади. Ці моменти багато в чому визначили розпад єдиної Чехословаччини на дві держави: Чехію і Словаччину.

1 вересня 1992 р. Національна Рада Словаччини прийняла Конституцію, згідно з якою Словацька Республіка проголошувалася суверенною демократичною й правовою державою [3, 463-

464]. У відповідності до ряду конституційних законів до Конституції СР в 1998, 1999 і 2001 р. були внесені зміни.

Конституція Чеської Республіки була прийнята 16 грудня 1992 р. Чеською Національною Радою і набула чинності 1 січня 1993 р. За Конституцією Чеська Республіка - суверенна, єдина і демократична правова держава. Народ є джерелом державної влади і здійснює її через законодавчі, виконавчі та судові органи. Політична система ґрунтується на вільних і добровільних засадах та вільній конкуренції політичних партій [15,488].

В Угорщині становлення демократичної політичної системи проходило передусім на інституційному рівні, тобто прийняття Державними Зборами нових законів і внесення змін і доповнень до Конституції 1949р. У відповідності до рішень «круглого столу» у 1989 р. були прийняті закони про право громадян на створення об'єднань і асоціацій, проведення мітингів і зборів, про референдум і народну ініціативу, про функціонування політичних партій, нового закону про вибори, внесені значні зміни до Основного Закону. Угорщина проголошувалася як незалежна, правова, демократична держава, де влада належить народу, який реалізує свій суверенітет через вибраних ним представників. В Конституції відзначалося, що в країні однаковою мірою реалізуються цінності ліберальної демократії і демократичного соціалізму. Були створені нові конституційні інститути парламентського контролю - уповноважений Державних Зборів з громадянських прав і Державна рахункова палата [9,31; 13,96].

У червні 1990р. уже новий склад парламенту, в якому домінували правоцентристські християнсько - демократичні сили, виключив з Конституції Угорщини положення про рівність реалізації цінностей демократичного соціалізму та буржуазної демократії. Крім того, були внесені зміни, що сприяли удосконаленню парламентсько-президентської форми правління [14,196]. Протягом 90- х рр. ХХ ст. до Конституції вносилися нові доповнення і зміни. Угорщина залишається єдиною постсоціалістичною країною, яка ще не прийняла нової Конституції.

З прийняттям нових Конституцій чи внесенням корінних змін і доповнень до Основного Закону в цих країнах Центрально - Східної Європи склалися правові засади парламентаризму. Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, як і інші постсоціалісти-

чні країни, відмовилися від монопольної влади комуністичних партій, законодавчо закріпили поділ функцій влади. Законодавча влада належить парламентам. Президент - глава держави і вища посадова особа. Вищу виконавчу владу здійснюють уряди. Незалежна судова влада представлена Конституційними, Верховними і місцевими судами.

Провідну роль в становленні і розбудові демократичної правової держави належить законодавчому органу. Парламент за своїми цілями, завданнями і місією є втіленням демократії, гарантом її дієвості.

На початковому етапі постсоціалістичної трансформації саме парламенти країн ЦСЄ, в тому числі і Вишеградської групи, були інституціональними виявленнями політичних змін.

Аналізуючи Конституції постсоціалістичних країн, функції, цілі парламентів, можна побачити спільні ознаки і явища. Разом з тим кожна країна спирається на власний досвід, сучасні внутрішні суспільні відносини, співвідношення політичних сил тощо.

Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина являються унітарними державами. Вищим представницьким законодавчим органом в Чехії є парламент, який складається з двох палат - Палати представників і Сенату, в Словаччині - однопалатні Національні Збори, в Угорщині - однопалатні Державні Збори. У Конституції Польщі не визначено єдиної назви парламенту, використовуються тільки визначення «Сейм» і «Сенат». Але у певних випадках, які зазначені у ст. 114 Основного закону, проводяться спільні засідання двох палат, які називаються Національними зборами.

Парламенти країн ЦСЄ формуються на демократичних засадах. Перші незалежні вибори (за винятком Польщі) відбулися в 1990 р. Політичні партії, масові громадські рухи, виборці, що об'єднуються за громадською ініціативою, отримали право висувати кандидатів. Були прийняті нові виборчі закони і нові моделі виборчої системи. При цьому вибір моделі виборчої системи, як показує аналіз, залежав від сили і організованості як партій комуністичного напрямку, так і правоцентристських. У тих державах, де комуністичні партії відігравали незначну роль, там були запроваджені виборчі системи з високим рівнем пропорційності, тобто пропорційність із низькими порогами або взагалі без них.

Змішані системи (мажоритарно-пропорційні) з'явилися в країнах, де влада комуністичних партій була врівноважена опозицією. Там, де комуністична влада була порівняно сильною, законодавчо закріплювалась мажоритарна система з одномандатними округами. Разом з тим уже після перших незалежних і демократичних виборів в країнах регіону в тій чи іншій мірі були змінені виборчі системи. Ці зміни здебільшого стосувалися електоральних порогів і виборчої формули. Підняття порогів відбувалося з метою зменшення кількості партій, які представлені в парламенті, тобто для стабілізації партійної системи. Введення різних виборчих формул (д'Хондта або Сент-Лаге) сприяє отриманню партіями - переможницями більшої частини місць, ніж відсоток голосів, що вони отримали на виборах. Це застосовується для того, щоб зменшити кількість парламентських партій, спонукаючи їх до об'єднання і для посилення центристських партій.

У Польщі перші напівдемократичні вибори відбулися в 1989р. за мажоритарною системою абсолютної більшості в одномандатних округах. Але уже на виборах до Сейму 1991р. було застосовано регіональну пропорційну систему, за якою більшість депутатів обиралися у 37 округах, а 69 депутатів - за національним списком. На цих виборах не було застосовано електорального порогу, що привело до значного розпорошення голосів між різними політичними партіями. На виборах взяли участь 111 партій, об'єднань і блоків. До Сейму увійшло 24 політичні партії і об'єднання, причому 5 із них були представлені лише одним депутатом [8,59; 7,28]. У травні 1993 р. був прийнятий новий виборчий закон, який зберіг пропорційну систему, але запровадив 5%-й виборчий бар'єр для політичних партій і 8%-й - для об'єднань і коаліцій [16, 154]. В 2001р. в цей закон про вибори було внесено ряд доповнень і змін, в тому числі була змінена формула підрахунку голосів. Колишня формула д'Хондта, що віддавала перевагу великим партіям, була замінена на формулу Санляка, яка під час підрахунків голосів заохочує середні партії [15,71]. Зміни виборчої формули в Польщі більше не було. Парламентські вибори 2001 і 2005рр. відбулися за цими правилами.

В Чехії 200 депутатів нижньої палати парламенту - Палати депутатів обираються за партійними списками з бар'єром 5% голосів на національному рівні. Для коаліцій з двох партій необ-

хідно набрати 7% голосів, трьох - 9%, з п'яти — 11%. Мандати розподіляються відповідно до системи д'Хондта в кожному з 14 виборчих округів [7,28; 15,71].

В Словаччині на парламентських виборах 1992 і 1994рр. була використана пропорційна система. Але у 1998р. з ініціативи правлячого тоді Руху за демократичну Словаччину з метою не допустити об'єднання малих партій демократичної опозиції у великий виборчий блок до закону про вибори були внесені доповнення і зміни. Тепер для партій бар'єр становить 5%, для коаліцій із 2-3 партій - 7%, чотирьох та більше - 10%. Вибори до однопалатного парламенту - Національної Ради проводяться за пропорційною системою в єдиному загальнонаціональному окрузі [7,28;15,71].

В Угорщині 386 депутатів однопалатних Державних Зборів обирають за змішаною і складною виборчою системою. 176 депутатів обираються в одномандатних округах. Вибори вважаються дійсними, якщо в них взяли участь понад 50% виборців і кандидат отримав більше половини поданих в окрузі голосів. Якщо ж у першому турі ніхто не набрав необхідної кількості голосів, то проводиться другий тур. Кількість виборців, яка взяла участь у голосуванні, повинна перевищувати 15%, а перемогу отримує той кандидат, який набере більшу кількість голосів, але не менше 25%. 152 мандати розподіляються за системою д'Хондта пропорційно до поданих у 20 округах голосів за регіональними списками партій за умови подолання партією 5% бар'єра на окружному рівні. Голосування відбувається в один тур. 58 місць розподіляються за так званим компенсаційним списком серед національних партійних списків х використання голосів, які були подано за кандидатів, що не отримали місць у одномандатних округах, та надлишкових голосів у результаті застосування пропорційності на окружному рівні [7,29; 13,96-97].

Значну роль в політико — владних структурах Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини відіграють президенти. Вивчення виникнення і генези інституту глави держави (президента) дозволяє краще зрозуміти особливості створених там політичних систем. В ході постсоціалістичних трансформацій у цих країнах була введена (або збережена існуюча раніше) посада президента. Історія створення інституту президентства відображає як полі-

тичні традиції конкретних суспільств, так і світовий досвід.

В Польщі посада президента була відновлена внаслідок внесення змін до Конституції 7 квітня 1989 р. Президента обирали на спільному засіданні Сейм і Сенат. Він отримав досить вагомі повноваження. Президент міг застосувати право вето на рішення парламенту чи навіть розпустити його. Фактично президент не був главою виконавчої влади. Уряд був підзвітний нижній палаті парламенту — Сейму і тільки він міг відправити його у відставку. Але за Президентом було закріплено право висувати кандидатуру на посаду прем'єр - міністра, скликати засідання уряду і голосувати на них.

У вересні 1990 р. був прийнятий новий закон про вибори президента Республіки Польща. Тепер він обирається на загальних, рівних, прямих і таємних виборах [17, 77-78].

Мала Конституція 1992 р. розширила повноваження президента. Але, разом з тим, в ній була запропонована система стримування і противаг, яка створювала своєрідну залежність президента від парламентської більшості [1, 234-264].

За Конституцією 1997р. Президент обирається на альтернативних загальних прямих виборах на 5 років. Президент має широкі повноваження в області внутрішньої і зовнішньої політики. Президент призначає Голову Ради Міністрів, але його програма повинна отримати вотум довіри парламенту, що означає схвалення і запропонованого ним складу уряду. Але він не може одноосібно, без згоди сейму призначати міністрів національної оборони, внутрішніх і закордонних справ. Президент втратив можливість втручатися у діяльність уряду і окремих міністрів. Уряд підзвітний парламенту і президент не може відправити його у відставку, але без згоди президента неможливі урядові призначення. Зміну міністра і призначення нового президент здійснює за пропозицією прем'єр-міністра. Президент має право на розпуск Сенату. Але президент не може розпустити парламент внаслідок виникнення недовіри уряду. В Польщі передбачено процедуру «контрасигнатури», коли на усіх документах підписаних Президентом, потрібний підпис прем'єр - міністра. Це посилює роль Голови Ради Міністрів у взаємовідносинах і з Президентом, і з парламентом. Парламент має реальні і досить вагомі важелі впливу на політичний процес. Все це дає підставу констатувати, що в республіці Польща сформувалася парламентська система [6,54].

В Угорщині утвердився парламентаризм в чистому вигляді. Разом з тим в цій державі президент має великі повноваження. Інститут президентства був запроваджений у 1990 р. Але його становлення, визначення основних повноважень було досить складною справою. У результаті тривалих дискусій, політичних угод, двох загально угорських референдумів, двох рішень Конституційного суду угорці відмовилися від інституту «сильного» президента та обрали парламентсько-президентську форму правління, в якій ключову роль відіграють парламент та виконавча влада. Президент Угорської Республіки є главою держави, виразником єдності націй та гарантом демократичного функціонування державних органів влади. Він обирається Державними Зборами на 5 років шляхом таємного голосування [4, 317].

До компетенції президента входить призначення представників виконавчої (міністрів, держсекретарів, генералів) і судової влади (суддів). Він - головнокомандувач збройними силами, має власні повноваження в міжнародних справах. За поданням президента Державні Збори обирають прем'єр — міністра. Президент затверджує закони, які прийняті парламентом, має право вето, право законодавчої ініціативи, право призначати референдум.

На думку дослідників, в Угорщині політична еліта ставила мету «створити в країні таке демократичне суспільство, в якому головним джерелом здійснюваної через парламент державної влади є народ» [13,121]. Президент Угорщини виступає як верховний арбітр нації.

Главою Словацької республіки є президент. До травня 1999 р. він обирався парламентом - Національною Радою таємним голосуванням на 5 років (для цього потрібно було 3/5 голосів усіх депутатів). В березні 1999 р. до Конституції були внесені зміни щодо порядку обрання президента. Відповідно до ст. 101, §2 Конституції президента обирають на той же термін громадяни країни на загальних, прямих виборах таємним голосуванням.

Президент призначає главу уряду, формує уряд. Він є головнокомандувачем збройних сил, представляє державу, може брати участь і має право виступу в парламенті тощо. Дотримання владними структурами конституційних норм контролює Конституційний суд, членів якого затверджує Національна Рада за

поданням президента Словацької Республіки [3,463-480].

Конституція Чеської Республіки (ЧР) передбачає посаду президента - глави держави. Він обирається на спільному засіданні обох палат парламенту - Палати депутатів і Сенату строком на 5 років.

Президент республіки призначає і звільняє прем'єр-міністра та інших членів уряду, приймає їх відставку, відкликає уряд в цілому. Він скликає засідання Палати депутатів і розпускає її. Президент призначає суддів Конституційного суду за погодженням Сенату строком на 10 років, президента і членів ради Чеського Національного банку, голову і заступника голови Вищої Ревізійної організації. Він підписує закони, має право вето на закони, які прийняті парламентом, крім конституційних. Являється головнокомандувачем збройними силами. Президент країни має право здійснювати також повноваження, чітко не визначені конституційним законом, але застережені законом [5,488-502]. Президент не може бути членом ні однієї політичної партії, стоїть поза партійною боротьбою і зобов'язаний виконувати роль формального і морального глави держави.

Таким чином, виникнення і розвиток інституту президентства в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині відбувся легітимним шляхом. Аналіз становлення і повноваження президентів цих країн дозволяє зробити висновок, що чим більшу роль в процесі постсоціалістичної трансформації відігравали реформовані комуністичні партії або утворені з них нові партії, тим сильнішим є інститут президентства; чим активніше і наполегливіше діяли бувші дисиденти і противники комуністичного режиму, тим сильнішим став парламент.

Отже, за більше ніж п'ятнадцять років політичної трансформації в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині конституційно забезпечено концепцію поділу функцій влади, оновлено виборчу систему, запроваджено посаду президента. Принцип верховенства закону і права став загальним для Конституцій цих держав. В країнах утвердився парламентаризм, стабілізувався склад демократичних інститутів, притаманних правовій демократичній державі, створені правові основи парламентсько-президентських республік.

Джерела та література

1. Конституційний Закон від 17 жовтня 1992 р. «Про відносини між законодавчою та виконавчою владою Республіки Польща та про місце самоврядування» // Конституції нових держав Європи та Азії. - К., 1993.
2. Конституція республіки Польща // Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 3 т. Т.3. - М., 1998.
3. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії. - К., 1996.
4. Конституція Республіки Угорщини // Конституції нових держав Європи та Азії.-К., 1996.
5. Конституція Чеської Республіки // Конституції нових держав Європи та Азії.-К., 1996.
6. Бухарин Н.И., Синицина И.С., Чуднова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. - 2000. -№4.
7. Дешко Т. Пострадянська практика застосування виборчих систем у країнах Центральної і Східної Європи // Віче. -2005.- №6.
8. Зеленько Г. «Навздогіння модернізації»: досвід Польщі та України.- К., 2003.
9. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // Політична думка. -1998. -№1.
10. Кынев А.В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. - 2002. - №2.
11. Політологія посткомунізму. -К., 1995.
12. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы). - К., 1999.
13. Ткач Д.І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. - К., 2004.
14. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М. Рудича. - К., 2002.
15. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. - М., 2002.
16. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. Ч.2. - М., 2002.
17. Центрально-европейские страны на рубеже XX-XXI веков. Аспекты общественно-политического развития. - М., 2003.

ЧИРВА Ю.І.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЗІНКЕВИЧ Т. С.

*студентка III курсу
історичного факультету*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ І СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОЗИЦІЙ М.ТЕТЧЕР

Зміст поняття „видатної особи” вже давно перебуває в центрі уваги дослідників. Так, історики епохи Відродження вбачали в діяльності великих людей основний двигун історичного процесу. З певними відмінностями така позиція є характерною і для частини сучасних науковців. За таких умов перспективним виглядає дослідження і аналіз тих факторів, які сприяли формуванню масштабності відповідних осіб.

Чи навряд в середовищі істориків можна знайти таких, хто б заперечував видатну роль М. Тетчер у формуванні сучасного обличчя Великої Британії. Як же могло статися так, що саме вона - жінка стала тим політиком, який зміг дати відповідь на ті питання, розв'язання яких виявилось неможливим для її попередників – чоловіків?

М.Тетчер народилася 13 вересня 1925 р. в старовинному місті Гієнтлі в графстві Лінкольншир у важкі післявоєнні роки, коли Великобританія переживала складний економічний період. Маленьке місто; основу населення якого складали дрібні торгівці та майстри, занепадало.

Батько Маргарет, Альфред Робертс, мав бакалійну лавку, в якій його доньки працювали з дитячих років. Він був людиною серйозною, любив книжкову премудрість. Саме його життєві принципи, які спиралися на працелюбність, цілеспрямованість і відчуття громадянського обов'язку, відіграли вирішальну роль в становленні Маргарет, як майбутнього політика. Родина жила дуже скромно. Діти виховувались в спартанських умовах: ніхто не мав права відпочивати в робочий час. Перегляд художніх фільмів, час розваг – суворо регламентувалися. “Торгівля в маленькому місті, методизм, громадянська діяльність, заняття в школі, особиста незалежність – все це складало її дитинство”. – пи-

сав англійський політичний журнал [1, 10].

В таких умовах дівчина зростала серйозною і самотньою. Вона не розуміла жартів і в дорослому віці так і не навчилася сміятися. Коли Маргарет стала прем'єр міністром, вона сказала: "Саме те, чого я навчилася в маленькому місті, в дуже скромному домі, допомогло мені перемогти на цих виборах [1, 15].

Відносини з однолітками склалися не просто. Вільно вона могла говорити лише про політику, тому молоду Робертс не запрошували на вечірки. Але бажання подібатися людям було настільки великим, що у Маргарет з ранньої юності з'явилося прагнення бути на виду, фотографуватися, приймати участь у диспутах.

Звичка Тетчер з раннього дитинства до бережливості пізніше надала їй допомогу в проведенні дискусії щодо державного бюджету. Рішучість і дух суперництва не раз допомагали їй в політичній кар'єрі.

В 1930 р. молода Робертс вступила в найкращу загальноосвітню школу графства. Виділяючись наполегливістю і серйозністю, Маргарет дуже відрізнялася від однолітків. Через велику вимогливість до себе і оточуючих її вважали занадто самовпевненою.

За словами майбутнього прем'єр-міністра, вона з раннього дитинства відчувала, що політика у неї в крові. Уже в 10 років Маргарет виконувала роль зв'язківця, розносила друковані матеріали консервативної партії.

В 11 років її перевели до навчального закладу, який готував випускників до вступу в університет - Кественську школу для дівчат. Тут Маргарет набуває членства дискусійного клубу, оскільки була впевнена в тому, що «людина зобов'язана говорити правильно» [2, 6-7]. За свідченням її однокласниць, Маргарет завжди вміла правильно викладати свої думки і правильно формулювати питання. В майбутньому її публічні виступи принесли успіх лідеру консерваторів, знайшли шлях до сердець англійців.

Коли у вересні 1939 р. почалася Друга світова війна, Маргарет було 13 років. В цей час вона прониклася духом патріотизму, усвідомила важливість захисту батьківщини від ворога. Війна зміцнила її політичні погляди як консерватора. Вона засуджувала партію лейбористів за її виступи напередодні війни проти програми переозброєння армії і запровадження

обов'язкової військової повинності. Маргарет вважала, що лейбористи не дали консерваторам як слід підготуватися до війни.

Коли війна закінчилась Маргарет було неповних 20 років і вона сформувалася як переконаний консерватор.

Задача вибору життєвого шляху у Маргарет ускладнювалася фінансовими обмеженнями, тому вона вирішила здобути професію хіміка, а вже потім утверджуватися як політик.

В роки навчання Маргарет стала членом студентської консервативної Асоціації, а незабаром і її президентом. Вперше такої посади домоглася жінка.

Енергійного, наполегливого молодого політика помітили колеги і на конференції 1948 р. її виставили кандидатом в один неперспективний для партії округ. Працездатність Маргарет вражала. Вона не відмовлялася ні від однієї, навіть короткої зустрічі. Результати нелюдської напруги виявилися позитивними: консерватори набрали на виборах в окрузі, де кандидатом виставили молоду Робертс, на декілька голосів більше, ніж звичайно.

В 1948 р. Маргарет познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком - Денісом Тетчером. Її ставлення до Деніса було стриманим та вирішальну роль відіграло те, що в них було багато спільного. „Він займався виробництвом фарб, і хімічних продуктів, а я була хіміком. Він добре розумівся на фінансах, я цікавилася економікою” [6, 325-350].

Шлюб вважався вдалим. Деніс протягом всього життя залишався для Маргарет надійним другом і опорою, „без підтримки Деніса Тетчер Маргарет Робертс при всій своїй силі та енергії не стала б прем'єр-міністром” [1, 25-30].

В цій парі гармонійно поєднувалися її твердість і цілеспрямованість та його людяність. Вони добре розуміли один одного. Кожен займався своїми справами. Деніс завжди був готовий вислухати і надати підтримку Маргарет, але сам ніколи не втручався в її справи.

В серпні 1953 р. у них народилася двійня - Марк і Керол. Та тоді Маргарет спрямувала всі свої зусилля на здобуття юридичної освіти. І якщо в майбутньому як політик, вона досягла успіху, то як мати зазнала невдачі. Після відставки Маргарет намагалася виправити свої колишні помилки, приділяючи велику увагу онукам, чого були позбавлені діти.

Тетчер приймала активну участь в роботі організації Консервативних адвокатів, знайомилася з видатними політиками. Спеціалізуватися вона вирішила на податковому праві – в подальшому всі державні бюджети готувалися при активній участі Маргарет. А податкова політика була одним з основних важелів, за допомогою яких Тетчер проводила реформування економіки Британії.

В 1959 р. Маргарет стала депутатом парламенту.

Парламентарі і преса помітили її як перспективного політика. В 1961 р. її призначили парламентським секретарем Міністерства у справах пенсій і соціального страхування.

Маргарет виявила вміння працювати з проблемами соціального забезпечення. Її виступи зводилися до того, що влада робить вірно, коли відмовляється підвищувати пенсії: „Розглядаючи проблему пенсії, треба враховувати не лише інтереси тих, хто її отримує, а й тих із чийх кишень вона виплачується” – говорила Тетчер [5, 528-534].

Ще до 1963 р. почали лунати голоси, що країна втомилася від консерваторів. Після виборів 1964 р. Маргарет разом з іншими консерваторами перейшла в опозицію й була призначена тіньовим міністром з питань житлового будівництва. Кожного року Тетчер займала нові тіньові посади. Побувала в тіньовому міністерстві фінансів, транспорту, освіти й виступала оратором від опозиції з питань державного правління.

В результаті виборів 18 червня 1970 р. до влади повернулися консерватори. М. Тетчер призначили міністром освіти і науки.

Започаткована лейбористами реформа системи освіти зводилася до принципу „освіта для всіх”. Консерватори ж виступали за розвиток елітних шкіл, розширення приватного сектору в освіті. Маргарет відстоювала цю позицію, вважала, що державні школи підходять лише для нових міст, де проживають в основному робітники.

Коли консерватори прийняли рішення щодо зниження бюджетних витрат за рахунок освіти, Тетчер вирішила збільшити майже на третину вартість шкільних сніданків і ввести плату за молоко. В результаті преса охрестила її „викрадачкою молока”, а в парламенті її називали реакціонеркою та лицемірною особою.

Поглиблювалися конфлікти з вчителями, Маргарет відмовилася підвищувати їм зарплатню, посилала до шкіл комісії з перевіркою „рівня писемності” школярів. Її політикою були незадоволені і університети, яким в цей час були зменшені держа-

вні асигнування. Студенти почали організовувати демонстрації протесту. До них приєдналися десятки профспілок, рад віцеканцлерів університетів і місцевих муніципалітетів. Тетчер робила все для збереження і посилення консервативних ідеалів якості і свободи. Її компетенція і професіоналізм завоювали загальну повагу”.

У 1971 р. консерватори програли вибори, Маргарет призначили споукменом партії в парламенті з питань податкової політики. Її гострий розум та язик дали змогу швидко просуватися сходинками ієрархії партії торі.

У 1975 р. Тетчер змінила на посаді голови партії Е. Хіт. В середині 1970-х рр. консерватори були переогодовані „політикою Хіта і планом Ретчета”, - тому кожен статист міг отримати свій шанс і використовувати його як платформу для подальшого успіху.

Як сталося, що М.Тетчер виграла вибори? Газети писали про її невдачі на посаді міністра освіти, їй пригадали й підвищення цін на шкільні сніданки та плату за молоко. Преса критикувала її і за те, що знаходячись при владі, вона жодного разу не виступила з заявою про критичне становище в партії. Ставилося питання і про доцільність перебування жінки на посаді лідера партії.

Маргарет енергійно взялася за проведення своєї компанії. Разом зі своїми колегами „обробляла” кожного члена парламенту. Завжди підтримувала відносини з рядовими членами парламенту. На користь їй пішли і дебати в парламенті з лейбористським канцлером казначейства Д. Хілі по внесеному ним проекту державного бюджету. Вона піддала бюджет гострій критиці, довівши, що той призведе до збільшення витрат пересічного британця.

Козирною картою її програми була наявність плану виходу країни з кризи. Центральне місце в ньому займали методи зниження рівня інфляції і підвищення ефективності економіки при зменшенні регулюючої ролі держави.

Коли Тетчер прийшла до влади консерватори були в складному становищі. Суттєво зменшилось число членів партії, під сумнів ставилася її репутація як „єдино правлячої”. Наростала партійна криза. В таких умовах потрібен був лідер з радикальними поглядами, свіжими ідеями і рішучістю. Таким стала Тетчер.

У випадку перемоги її партії на наступних виборах вона автоматично стала б прем'єр-міністром. Тому головною задачею Тетчер стало створення дієздатного, надійного тіньового кабінету міністрів, який зміг би виконувати управлінські функції. Це було

необхідно і для підвищення її особистого авторитету в партії.

Всі авторитетні політики - консерватори продовжували підтримувати Хіта, а прихильники являлися потенційними конкурентами. Розуміючи це, Маргарет стала пропонувати останнім посади в тіньовому кабінеті і примусити тим самим визнати в ній керівника, лідера партії. Будучи досвідченими політиками „хітовці” розуміли, що вона – це майбутнє партії і Тетчер вдалося отримати підтримку деяких з них.

Запрошення прихильників її головного опонента було також викликаним прагненням відновити єдність партії. „Поки йшли вибори, розходження було природнім. Але новий лідер повинен зробити все, щоб відновити підірвану єдність” [4, 13-20].

Тетчер вдалося зібрати грамотну, збалансовану команду. Та її вибір не був ідеальним, оскільки вона формувала кабінет міністрів з нуля. В подальшому Тетчер робила ряд перестановок і кабінет ставав ще більш цілісним і працездатним.

В цей час почалася розробка економічної платформи, і Маргарет проявила себе як доволі авторитетний політик. Рішучим тоном вона викладала свою точку зору, перебивала виступаючого, якщо була не згідна з ним, завжди була впевнена у правильності своєї думки. Тетчер почали дорікати, що вона діє за принципом „кабінет – це я”. Вона відповідала: „Я політик переконання. І я вірю в політику переконання. З цього складається моя робота – висунути ідеї, в які я вірю і спробувати переконати людей погодитись зі мною”. [1, 60]. Виходячи з таких міркувань, вона з самого початку почала боротися за всякого роду прояви колективізму в діяльності партії: „М.Тетчер не пристосовувалася до консервативної партії, а пристосовувала партію до себе. Вона була втіленням того, якою партія повинна бути, і коли прийшов час і в її руки потрапила влада, Маргарет почала змінювати партію” [1, 34-40].

Вона постійно зустрічала протидію в своєму майбутньому кабінеті міністрів, в парламенті та партії. Але, як правило, перемогала за рахунок рішучості і цілеспрямованості.

Будучи лідером опозиції Тетчер почала активну боротьбу проти лейбористських концепцій „Соціалізм і Британія несумісні, доки я живу, вони ніколи не поєднаються” – заявила Маргарет [6, 13].

Вона ставила боротьбу з соціалістичними ідеалами в ранг однієї з головних задач свого життя. Захищаючи інтереси своєї партії, і відстоюючи особисту точку зору, Маргарет у виступах в

парламенті стверджувала, що лейбористська політика буде означати “кінець всіх індивідуальних свобод” [1, 130-135].

Перші її виступи як лідера консервантів не принесли успіху. Та в результаті роботи над образом і голосом ставлення до неї в партії і суспільстві почало змінюватися. М. Тетчер проводила багато зустрічей з бізнесменами, виступала по телебаченню і давала інтерв'ю представникам засобів масової інформації. Вона вважала необхідною участь в виборчих кампаніях під час додаткових виборів. Маргарет взялася “перекроїти” партійний апарат, провела реорганізацію канцелярії прем'єра, посиливши її роль у формуванні політики.

На конференції партії в Блекпулі вона поставила мету прийти до влади на наступних виборах. Вперше була озвучена ідея майбутнього консервативного правління – вирішити економічні і соціальні проблеми країни, відновити віру в Британію і віру англійців в самих себе. Тоді авторитет Маргарет в партії значно зріс.

У 1977 р. Тетчер почала вимагати відставки правлячої партії. Вона доводила у своїх виступах в парламенті повний провал соціалістичної економічної тактики лейбористів.

Особливу роль у становленні М. Тетчер як політика дослідники відводять часу перебування партії торі в опозиції: Саме тоді сформувався тетчеризм як політична течія, але лише з часом тетчеризм став приймати більш завершену та цілісну форму. Намітилися чіткі цілі: “перемогти соціалізм, підірвати традиційні основи лейборизму і тредюніонізму в муніципалітетах великих міст, а також змінити систему управління націоналізованими галузями промисловості [5, 528-534].

Збільшилось число й посилилась активність теоретичних центрів, що розвивали антиколективістські ідеї вільного ринку. Ці організації висунули теоретично обґрунтовану програму, яку в певній мірі прийняла М. Тетчер.

Уряд Тетчер почав проводити економічну політику яка дуже відрзнялася від стратегії лейбористського правління.

Адміністрація торі відмовилася від стимулювання попиту і стала застосовувати заходи для розширення пропозиції шляхом послаблення втручання держави в економіку.

Причиною інфляції консерватори вважали невиправдані витрати держави, викликані вимогами профспілок, а також витратами на кредитну сферу.

В антиінфляційних цілях партія послідовно проводила політику гальмування темпів емісії платіжних коштів і удосконалення обігу.

Одним з основних елементів тетчерівських реформ була приватизація державного сектору економіки. З 1981 р. почали здійснюватися програми продажу в приватні руки компаній і підприємств.

Така економічна політика стала відповіддю британських консерваторів на проблеми, висунуті новим етапом НТР. Тетчер відчула нові проблеми і тенденції швидше за своїх конкурентів.

Для виходу на цей етап НТР знадобилися нові важелі стимулювання науково-технічного прогресу, і Тетчер знайшла їх в створенні сприятливих умов для розвитку приватного бізнесу. В результаті проведених заходів-зниження податків та рівня інфляції - зростання прибутків британських корпорацій проходило швидше, ніж в інших розвинутих країнах.

Тетчер прагнула зробити "здорову конкуренцію" універсальним принципом економічного процесу. Особливістю тетчерівського варіанту приватизації було те, що цей процес супроводжувався прямим включенням найманих робітників до володіння капіталом. Це була політика "розпилення власності" та широкого розпродажу населенню акцій приватизованих корпорацій і фірм.

Так насаджувалася ідея вільного капіталізму.

Перемога Англії в 1982 р. у війні з Аргентиною привернула до Тетчер увагу всього світу.

За таких умов тетчеризм набув нових прихильників.

Жорсткий курс Тетчер проводила у відношенні до профспілок, апелюючи при цьому до національних інтересів. Консерватори спиралися на прийняте ними антипрофспілкове законодавство, різко обмежуючи право тред-юніонів на страйк.

Зрушення в соціальній політиці, закликані затвердити індивідуалізм, опору на власні сили, призвели до зростання соціальної нерівності. Виникли нові соціальні проблеми – намітилось зростання правопорушень. Незадоволення у населення викликав стан освіти і охорони здоров'я. Зменшення витрат у систему соціального забезпечення, контроль над заробітньою платою, інтенсифікація виробництва за рахунок зменшення робочих місць – все це негативно відбилосся на престижі партії

В 1989-1990 рр. виступи проти Тетчер і уряду консерваторів досягли апогею. Втративши довіру виборців, відчуваючи во

рожість вагової частини партійних функціонерів, „залізна леді” почала розуміти, що їй не вдасться проводити в таких умовах свою політику.

Вона заявила: “Після консультації з моїми колегами я дійшла висновку, що задачі укріплення єдності партії і досягнення перемоги будуть вирішуватися краще, якщо я вийду з гри” [1, 205-210].

На посаді прем'єр-міністра Тетчер вчилася бути більш гнучкою, але своїм головним принципом не зраджувала. Вона хотіла повернути Англії престиж і силу. А шлях до цього вона вбачала в тому, щоб примусити кожного працювати. Вона люто ненавиділа неробство і слабкість, не сприймала соціалізм, заперечувала будь-які субсидії і допомогу малозабезпеченим

Будь-яка влада починала з того, що збільшувала податки на підприємців, і за рахунок цього надавала допомогу соціальним низам. Маргарет Тетчер вирішила, що жоден нероба більше нічого не отримає від держави. Будучи сама сильною, працелюбною, вона хотіла зробити англійців саме такими. Тетчер покінчила з дефіцитом бюджету, врятувала країну від економічної кризи.

Чому саме Тетчер стала таким політиком, хто вивів Великобританію на передові позиції в світі?

На наш погляд, не останню роль тут відіграли фактори особистісного характеру. Серед них: особливості виховання, ставлення до політики в сім'ї та й сам час, коли їй довелося працювати над зміною міжнародного іміджу Великобританії.

Протягом всього часу перебування Тетчер на посаді прем'єр-міністра рівень її особистої популярності в країні змінювався. Але стиль правління Маргарет завоював повагу в британському суспільстві та далеко за його межами.

Література

1. Воропаева О. Маргарет Тетчер. – Минск, 1992.
2. Гура В. Металеві леді: Маргарет Тетчер і Мадлен Олбрайт // Нова генерація. – 2000 - №6 – С.6-7.
3. Лебедев В. Маргарет Тетчер і її економічна політика // Історія. – 2001 - №33.
4. Маргарет Тетчер / Під ред. Л. Малець // Історія України – 1999 - №9.
5. Сабов А.Д. Політичні портрети. – М., 1989.
6. Семішко І.І. Маргарет Тетчер // Сто великих жінок. – М., 2002.

ЖУРБА Л.В.
асистент

ПРОБЛЕМНІ СИТУАЦІЇ І СПОСОБИ ЇХ СТВОРЕННЯ НА УРОКАХ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В СТАРШИХ КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Найважливішою рисою сучасного навчання є його спрямованість на те, щоб готувати учнів не тільки пристосовуватися, але й активно засвоювати ситуації соціальних змін. В цьому учням і повинні допомогти навчальні проблемні ситуації, поставлені вчителем або ж ними самими в процесі проблемного навчання.

Проблемна ситуація – обов'язковий компонент навчального пізнання. Американський філософ і педагог-реформатор Дж.Дьюї стверджував, що бажання пізнання з'являється у людини тільки в тому випадку, коли вона наштовхується на певну проблему, яку не може розв'язати знайомим способом. Вирішуючи проблеми, дитина вчиться. Продовжуючи цю думку, радянський психолог С.Л.Рубінштейн зазначав: "Початковим моментом мислительного процесу зазвичай є проблемна ситуація. Мислити людина починає тоді, коли у неї з'являється потреба щось зрозуміти. Мислення завжди починається з проблеми чи запитання..." [10, 136]. Отже, основне призначення проблемної ситуації – породження продуктивних творчих процесів мислення учня, стимулювання його інтелектуального й особистісного розвитку.

Спроби створення методики застосування проблемних ситуацій на різних етапах уроку та в пізнавальній діяльності учнів різних вікових категорій були здійсненні радянськими вченими С.І.Висоцькою, І.О.Ільницькою, І.Я.Лернером, А.М.Матюшкіним [1; 3; 6; 9] та нашими сучасниками Є.Є.В'яземським і О.Ю.Стреловою, О.Т.Степаніщевим, А.В.Фурманом [2; 12; 14]. Незважаючи на це, теоретичні розробки даної проблеми не доведені до рівня конкретної педагогічної технології. Одним з найбільш складних в цьому контексті є процес створення проблемних ситуацій.

За даними І.А.Ільницької, до 80% опитаних вчителів не змогли навести приклади проблемних ситуацій або навели їх невірні. Багато схильні були запитання, що пробуджує в учня

думку, називати проблемною ситуацією. Особливо складним для вчителів було створення системи проблемних ситуацій під час вивчення цілої теми чи розділу [3, 3-4]. Дослідження, проведене А.В.Фурманом, виявило, що „тільки два вчителі з десяти усвідомлюють виникнення проблемності в навчальному процесі, а один з десяти періодично створює проблемні ситуації на уроках і володіє певним набором засобів для їх діагностики.” Спостереження цього ж дослідника показали, що нерідко мислительний процес окремого учня залишається практично некерованим. На одному з відвідуваних вченим уроків учень стихійно потрапив у проблемну ситуацію від одного до семи разів [14, 42].

Отже, реалізація реального проблемного навчання піднімає дуже важливе питання, яке саме по собі є проблемою: „Яку підготовку повинен мати вчитель, щоб успішно впроваджувати це навчання?” Адже він сам повинен глибоко відчувати проблемність ситуацій, з якими стикаються школярі, вміти ставити перед класом реальні навчальні проблеми в зрозумілій для учнів формі. Крім того, необхідно мати певне вміння формулювати проблеми. „Основа вміння і одночасно його прояв – вербалізація постановки проблеми, її проговорювання,” – зазначає М.В.Кларін [4, 35].

Щоб проблемна ситуація органічно ввійшла в навчальний процес, вона повинна прийняти форму проблеми, проблемної пізнавальної задачі чи проблемного завдання. Але для того, щоб „проблемна ситуація виконала свою функцію імпульсу до мислення, вона повинна бути прийнята суб'єктом до вирішення. А це можливо, якщо у суб'єкта є якісь вихідні знання, що відповідають предметному змісту ситуації, інтелектуальні засоби для оперування цим предметним змістом” [5, 19]. Тільки в цьому випадку проблемна ситуація переростає в усвідомлену проблему.

Проблема – теоретичне або практичне питання, яке потребує вирішення, дослідження [2, 240]. Кожна проблема містить у собі проблемну ситуацію (ситуації), але не кожна проблемна ситуація переростає, перетворюється в усвідомлену проблему.

Відомий радянський психолог О.М.Матюшкін в результаті проведеного дослідження проблемної ситуації, прийшов до висновку, що психологічна структура проблемної ситуації включає три компоненти: 1) пізнавальну потребу, що спонукає учня до мислительної діяльності; 2) невідоме знання чи спосіб дії, які

знаходяться в певному зв'язку й відношенні з відомим; 3) інтелектуально-вольові можливості учня, що включають його творчі здібності й набутий раніше досвід [9].

В дидактиці немає єдиного загальноприйнятого визначення проблемної ситуації. Більшість дослідників проблемну ситуацію розглядають перш за все як ситуацію утруднення (Ю.К.Бабанський, І.Я.Лернер, М.І.Махмутов). Інші вчені в якості основної ланки проблемної ситуації називають пізнавальну (діалектичну) суперечність. Саме диференціюючи пізнавальні суперечності за певними критеріями (предмет, ясність, гострота, спрямованість), вони класифікують навчальні проблемні ситуації (А.Я.Брушлінський, Д.В.Вількеєв, Т.В.Кудрявцев, О.М.Матюшкін).

Узагальнюючи психолого-педагогічні дослідження, А.В.Фурман прийшов до висновку, що проблемна ситуація характеризується діалектичною єдністю таких ознак, як:

- 1) полісуперечливий характер взаємодії учня з об'єктом пізнання;
- 2) потребо-мотиваційна зумовленість функціонування навчальних проблемних ситуацій;
- 3) динамічність і поліфункціональність розвитку навчальної проблемної ситуації;
- 4) діалектичний взаємозв'язок відомих і невідомих елементів проблемної ситуації в системі об'єктів, що пізнають та пізнаються учнем;
- 5) особистісно-діалогічна спрямованість на функціонування внутрішньої проблемної ситуації учня;
- 6) проектно-пошуковий характер пізнавального образу, що виникає й функціонує у внутрішній проблемній ситуації [14, 43-46].

Крім того, слід зауважити, що проблемні питання та завдання повинні відповідати змісту і цілям навчання, бути: складними, нести в собі протиріччя; захоплюючими, але логічними; об'ємними, здатними охопити широке коло дрібних питань; дискусійними, пропонувати різні точки зору та оцінки; важкими, створювати труднощі, необхідні для проблемної ситуації.

Дослідники вказують і на такі критерії відбору навчальних проблем:

- 1) відповідність проблем потребам і інтересам даної групи учнів, їх віковим особливостям;
- 2) участь дітей у доборі проблем, виробленні плану дій і способів розв'язання проблеми;
- 3) варіативність способів розв'язання проблеми;
- 4) повторюваність, типовість проблеми для достатньо широкого кола подій та явищ;
- 5) серйозність проблеми;
- 6) наявність необхідного теоретичного матеріалу [4,22-24].

З метою підтвердження вище зазначеного, порівняємо питання – репродуктивне і проблемне, складені до однієї теми:

Репродуктивно поставлене питання: *„Коли відбулася Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії?“*

Проблемно поставлене питання: *„У своїх спогадах М.В.Родзянко зазначає: „В ніч на 17 грудня 1916 року відбулася подія, яку справедливо потрібно вважати початком другої революції в Росії – вбивство Г.Распутіна.” Які справжні причини Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 року в Росії?“*

Сама по собі навчальна проблема не організує проблемне навчання, одиницею його змісту психологи називають проблемну задачу (завдання), які за своєю природою, містять ті ж самі критерії, що і проблемне питання, але, крім того, мають додаткову інформацію і часто орієнтири пошуку вирішення (уточнюючі, направляючі, деталізуючі та інші підпитання). Таким чином, проблемна задача – це дидактичний засіб у вигляді тексту чи схеми, що утримує в собі реальні чи уявні (навчальні) протиріччя, який вимагає не згадування готових знань, а роздумів, розмірковувань, який має у своєму змісті (на відміну від проблемного питання) додаткову вступну інформацію і за необхідності – орієнтири пошуку її розв'язання [12, 162]. Структура проблемної задачі має три компоненти: 1) вихідні умови (що безпосередньо дано), 2) шукане (невідоме), 3) вимогу (що необхідно довести, визначити тощо). Функцію вимоги виконує проблемне питання, але воно може виступати і як відносно самостійна форма думки, і як окреме проблематизоване висловлювання, що вимагає відповіді. У другому випадку перехід проблемного питання в проблемну ситуацію може здійснюватися через поглиблення проблемного питання, через пошук різних шляхів його вирішення, через співставлення різних варіантів відповіді.

Наведемо приклад постановки проблемного питання і проблемної задачі до однієї і тієї ж теми:

Проблемне питання: *„Чому проблема індустріалізації в СРСР стала в кінці 20-х рр. не тільки головним економічним, але й політичним завданням?“*

Проблемна задача: *„Відомо, що особливо жорстоко радянська влада боролася проти заможних селян – „куркулів“. За офіційною статистикою їх у державі налічувалося не більше 4%. Розкуркулені ж були 15% селянських господарств. Проти кого ж тоді боролася радянська влада і чому?“*

Проблематизованими висловлюваннями можуть бути і назви теми уроку чи тематичного блоку, своєрідні заголовки – проблеми, які здатні спричинити на уроці дискусію, залучити учнів до напруженої інтелектуальної діяльності, визначити вибір ефективних прийомів навчальної роботи. Наприклад:

„Застій“ чи „золоті роки стабільності“? / „Застій“ в СРСР (1964-1985 рр.)

„А чи Хрущов краще Сталіна?“ / „Відлига“ в СРСР (1953-1964 рр.)

Крім того, важливу роль у виділенні провідної ідеї відіграють розділові знаки, які вживаються в особливому значенні в назві уроків чи етапів вивчення нової теми. Наприклад:

„Нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі!“?

„Кукурудза – цариця полів!“? / „Відлига“ в СРСР (1953-1964 рр.)

Такі формулювання назв тем уроків та спеціальні розділові знаки перетворюються на етапі поглиблення, систематизації і узагальнення знань в завдання по обґрунтуванню своєї власної оцінки історичного факту або поясненню його причин і наслідків, прогнозуванню альтернативних варіантів історичного розвитку. Отже, і назви, і навіть розділові знаки можуть перетворюватися в важливий продуктивний елемент методики створення проблемних ситуацій.

Опрацювання й аналіз психолого-дидактичної літератури, власний педагогічний досвід дають можливість зробити висновок про те, що найбільш сприятливі умови для вивчення історичного минулого на проблемно-теоретичному рівні створюються в основній і повній школі, коли теоретичний компонент у змісті навчального матеріалу є рівним фактичному або переважає над

ним. Курс нової і новітньої історії, що вивчається в старших класах, побудований на принципах синтезу і проблемності, націлений на розуміння сучасного світу. На цьому етапі навчання проходить на більш високому рівні аналізу і розмірковувань. С.Л.Рубінштейн вказує на певні закономірності пізнавальних можливостей учнів старшого шкільного віку, на суттєві зрушення, що відбуваються в складових процесу учіння старшокласників: „ В процесі осмислення матеріалу все більше розвивається здатність переходити із фактичного плану в план теоретичний, в область все більш широких теоретичних узагальнень; закріплення знань набуває все більш усвідомлено-логічного характеру як за змістом, так і за прийомами: реконструювання; перекомбінування; справжнє оволодіння знаннями проявляється в здатності оперувати ними і застосовувати свої знання, використовуючи їх в різних умовах” [10, 502]. Інші психологи наголошують і на суттєвих змінах, що спостерігаються в стилі розумової діяльності старшокласників, яка носить все більш активний, самостійний, творчий характер. На цьому етапі школярі починають вивчати історію як науку, залучаючись до нових теорій наукового дослідження і особливостей праці історика, вони свідомо використовують уже сформовані уміння в роботі на перетворюючому і творчому рівнях.

Таким чином, зміст сучасної шкільної історичної освіти, пізнавальні можливості і пізнавальні потреби учнів старшого шкільного віку є важливими факторами створення проблемних ситуацій на уроках історії.

Демократизація суспільно-політичного життя, плюралізм думок, оновлення цілей, завдань, змісту історичної освіти дають широкі можливості для використання різних способів створення системи проблемних ситуацій, адже стихійне, невпорядковане використання проблемних завдань у навчанні історії є важливим, але недостатнім чинником для досягнення кожним учнем більш високого і доступного йому рівня творчого мислення. Більшість вчених-психологів, дидактів розробили власні системи проблемних задач (завдань) і запропонували адекватні способи створення проблемних ситуацій.

Так І.Я.Лернер розробив систему проблемних задач, яка охоплює такі показники:

- 1) типологію проблем, з якими може зіткнутися історик, досліджуючи той чи інший історичний факт;

- 2) методи історичного пізнання, врахування дидактичних вимог до структури і змісту задач;
- 3) різні рівні складності задач з врахування необхідності розвитку пізнавальної самостійності учнів;
- 4) перелік процедур творчої діяльності;
- 5) методичний (визначення кількості задач кожного типу, їх послідовність, темпи ускладнення) [7; 5, 69-95].

Вчений виділив 15 типів аспектних проблем історичної науки, серед них:

- 1) встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ;
- 2) усвідомлення процесу історичного розвитку і його механізму;
- 3) встановлення загальних і окремих закономірностей суспільного розвитку;
- 4) визначення наступності між фактами і епохами, подіями та явищами;
- 5) визначення тенденцій розвитку суспільних явищ або їх сукупності;
- 6) визначення ступеня прогресивності історичного явища тощо.

До другого параметру проблемних задач з історії Лернер відносить: метод аналогій; порівняльно-історичний метод; статистичний метод і його варіанти; встановлення причин за наслідками; метод реконструкції цілого за частиною тощо.

Серед процедур творчої діяльності слід вказати на:

- 1) самостійне перенесення знань і умінь в нову ситуацію;
- 2) комбінування і перетворення вже відомих способів діяльності при вирішенні нової проблеми;
- 3) бачення нової проблеми в традиційній ситуації;
- 4) усвідомлення структури і нової функції об'єкта;
- 5) врахування альтернатив при вирішенні проблеми.

Рівень складності проблемного завдання за Лернером визначається: кількістю даних в умові задачі; кількістю послідовних дій (кроків), необхідних для її вирішення; а також кількістю паралельних висновків, що формулюються згідно умови задачі.

Згідно п'ятого параметру системи проблемних завдань учитель визначає, в який момент вивчення теми, відносно якого

питання доцільно запропонувати ту чи іншу задачу, як вона пов'язана з іншими, яка її мета, які зміни в розвитку мислення вона повинна спричинити.

Російські вчені Є.Є. В'яземський і О.Ю.Стрелова вказують на такі особливості створення проблемних ситуацій:

1) ситуація несподіванки створюється під час ознайомлення учнів з фактами і ідеями, які викликають подив, здаються парадоксальними;

2) ситуація конфлікту будується на суперечності нових фактів і теоретичних узагальнень;

3) ситуація невідповідності складається в результаті зіткнення наукових даних з життєвим досвідом і побутовими уявленнями;

4) ситуація невизначеності містить в умові недостатню кількість даних для розв'язування задачі, але рішення може бути знайдене за рахунок інтуїції, кмітливості, базових знань;

5) ситуація передбачення виникає тоді, коли учням пропонується створити власну інтерпретацію історичних подій і явищ, пояснити їх причини, наслідки, мотиви, цілі діяльності, навести аргументи;

6) проблемне завдання версійного характеру містить в умові дві і більше суперечливих думки про причини, характер, наслідки історичних подій і явищ. Школярі повинні визначитися у власному відношенні до них, обґрунтувавши справедливість однієї із версій або ж висунувши свою;

7) ситуація прогнозування альтернативних шляхів розвитку історичних подій: і тих, що уже сталися, і тих, наслідки яких іще нікому невідомі [2, 242-244].

Інший російський вчений О.Т. Степаніщев пропонує власну типологію проблемних задач, причому наголошує на можливості їх зображення: а) у вигляді „ножиць”; б) у вигляді „замкнутого кола”; в) у вигляді картосхеми з пізнавальною задачею; г) у вигляді структурної схеми з використанням проблемних питань; д) у вигляді логічної схеми з привнесенням в неї елементів проблемності [12, 165-167]. Крім того, у цього дослідника є не лише теоретичні, а і практичні доробки з цієї проблеми [13].

Уявлення про особливості проблемного типу пізнавальних завдань, які сформульовані при розробці їх критеріїв, дозволяють

обґрунтувати найбільш ефективні варіанти використання цих завдань в тематичних блоках або на різних етапах уроку, розробити систему різних видів проблемних завдань, що дозволяють учням всебічно оволодіти досвідом творчої діяльності.

Таблиця 1

**Проблемні завдання в тематичному блоці
та на різних етапах уроку**

1-й етап Введення в тему	2-й етап Конкретизація теми	3-й етап Систематизація і узагальнення
Проблемні завдання:		
з ситуацією несподіванки, конфлікту, невідповідності.	з ситуацією невизначеності, передбачення, несподіванки, конфлікту.	версійного характеру і прогнозування.

Наприклад, під час вивчення теми: „Відлига” в СРСР (1953-1964 рр.)” доцільно провести семінар-диспут, в ході якого сформувані уяву про те, що перетворення, які проводив Н.С.Хрущов були не що інше, як спроба адаптації існуючого в СРСР режиму до нових реалій життя. Пропонуємо такий план семінару:

1. М.С.Хрущов, його шлях до лідерства (походження, освіта, етапи і характер кар’єри, її специфіка)

2. М.С.Хрущов і Й.В.Сталін: стилістика і специфіка взаємовідносин.

3. Основні напрямки політики:

а) XX з’їзд КПРС: черговий етап боротьби за владу чи початок десталінізації;

б) еволюція економічної політики: чи була спроба демонтажу командно-адміністративної системи;

в) парадокси культурного та суспільного життя: від „відлиги” до „заморозків”;

г) зигзаги зовнішньополітичного курсу в відносинах із західними країнами: мирне співіснування чи балансування на межі ядерної війни;

д) відносини в середині соціалістичного табору: рівноправне партнерство чи диктат „старшого брата”.

4. Відставка М.С.Хрущова: партійна змова чи банкрутство курсу?

5. Підсумки „великого десятиліття”. „Відлига”: епоха радикальних перетворень чи модифікація сталінської моделі соціалізму?

Хід дискусії направляється менш дрібними питаннями проблемного характеру. Так, на першому етапі уроку бажано обговорити такі питання:

„Дайте характеристику основних етапів кар'єри М.С.Хрущова. Які особисті якості допомогли йому зробити кар'єру в умовах сталінської системи? Чи було випадковим те, що з усіх секретарів ЦК компартій союзних республік під час „сжовщини” не були розстріляні і зробили кар'єру тільки трое: Берія – з Грузії, Багіров – з Азербайджану і Хрущов – з України? Обґрунтуйте свою відповідь.”

„Деякі політологи вважали, що головною рисою партії при Сталіні був характерний її членам імунітет проти самостійного мислення, який виражався в слухняному слідуванні волі першої особи. Чи можна стверджувати, що такий імунітет був вироблений і у М.С.Хрущова?”

„Ф.М.Бурлацький писав: „Хрущов прийшов до влади не випадково і водночас випадково.” Як ви розумієте це твердження? Якими фактами з біографії М.С.Хрущова можна підтвердити випадковість і (або) закономірність приходу його до влади?”

„В боротьбі за владу з такими видатними партіапаратчиками (Молотовим, Маленковим, Кагановичем та ін.) переміг порівняно молодий М.С.Хрущов. Багато в чому це пояснювалося тим, що він зробив ставку на партійну верхівку та армію. Чому генералітет і номенклатура підтримали саме М.С.Хрущова?”

Проблемні питання вчитель готує до всіх пунктів плану. В ході диспуту вони обговорюються. Кожне таке обговорення закінчується висновками по кожному пункту плану та відповіддю на проблему.

На третьому етапі уроку – систематизації й узагальнення знань – можливе відтворення конкретно-історичної ситуації з використанням ситуаційних проблемних ігор, які дозволяють зробити учнів немовби учасниками подій минулого і з позицій загальнолюдських та гуманістичних цінностей зробити висновок про правильність або хибність та згубність прийнятих тоді рішень. За основу експромт-ситуації можуть бути взяті проблемні завдання версійного характеру та прогнозування. Наприклад:

„Відтворить ситуацію 50-60-х рр., коли за часів М.С.Хрущова було проведено цілий ряд економічних реформ. У суспільстві були як гарячі прихильники реформування, так і їх супротивники. Висловіть власні міркування щодо доцільності м'ясо-молочної, кукурудзяної, цілинної епопей та проведення реформи управління народним господарством.”

Один чи кілька учнів висловлюють свої міркування за, а інші – проти економічних реформ. Ситуаційна гра може бути представлена, як одна з форм самостійної роботи під керівництвом вчителя. Так, розглядаючи зовнішньополітичний курс СРСР в відносинах із західними країнами під час періоду „відлиги”, можна запропонувати учням обговорити проблему врегулювання Карибської кризи з позицій керівників США, Куби та СРСР.

Закінчується семінар підсумком вчителя про те, що М.С.Хрущов був ідейним переконаним сталіністом – як в теорії, так і на практиці. Перетворення, які він проводив не мали за мету змінити створену Сталінім систему. Хрущов хотів лише дещо модифікувати її, щоб вона стала більш тривкою та життєздатною. Відміна масових репресій, спроба заміни єдиновладдя вождя колективним керівництвом партійної верхівки, деяка лібералізація в ідеологічній сфері („відлига”) хоча і пом'якшили, але не змогли повністю змінити тоталітарний характер влади КПРС. В 1953-1964 рр. лише намітилася тенденція переходу від тоталітарної системи державного режиму до авторитарної.

При розробці системи проблемних задач головна трудність виникає під час формулювання основної проблеми. Саме пошук відповіді на загальну проблему при вивченні теми допомагає зробити процес пізнання кожного учня більш цілеспрямованим і усвідомленим. Крім того, І.Я.Лернер звертає увагу також і на необхідність посилення творчого потенціалу домашніх завдань [8, 53]. Так, після проведення семінару-диспуту на домашнє завдання доцільно дати творчу роботу на тему: „Чи можемо ми сьогодні стверджувати, що подолали культ особи?” Насамкінець зазначимо, що для підготовки до семінару недостатньо знати лише матеріал підручника, тому вчитель ретельно готує список як основної, так і додаткової літератури для опрацювання учнями.

На думку Г.Селевка, під час традиційного навчання на одного учня в день припадає дві хвилини говоріння і лише 10%

навчання складає самостійна робота [11, 16]. Підводячи підсумок дослідження, слід зазначити, що вмiла цілеспрямована робота по створенню проблемних ситуацій на уроках історії є оптимальним засобом розвитку пізнавальної активності і творчих здібностей учнів. Практичний досвід доводить, що використання проблемних ситуацій буде найбільш ефективним в тому випадку, коли вони створюватимуться систематично і прийматимуть різну форму: проблемного питання, творчого завдання, пізнавальної задачі.

Література

1. Высоцкая С.И. Проблемные ситуации в процессе обучения гуманитарным предметам. – Алма-Ата, 1971.
2. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
3. Ильницкая А.И. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – М.: Знание, 1985.
4. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: Обучение на основе исследования, игры и дискуссии (Анализ зарубежного опыта). – М. – Рига, НПЦ «Эксперимент», 1998.
5. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам/ Под ред. И.Я.Лернера. – М.: Педагогика, 1972.
6. Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
7. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в обучении истории. – М.: Просвещение, 1982.
8. Лернер И.Я. Учебный предмет, тема, урок. – М.: Знание, 1988.
9. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
11. Селевко Г.С. Опыт системного анализа современных педагогических систем // Школьные технологии. – 1996. – №6.
12. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений: В 2 ч. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Ч.1.
13. Степанищев О.Т. 300 задач по истории России с древнейших времен до наших дней. – М.: Дрофа, 2001.
14. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991.

МАК Т.Ф.

*доцент, кандидат
історичних наук*

УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ПОВТОРЕННЯ З ІСТОРІЇ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (матеріали для вчителя)

Світ завжди розвивався нерівномірно. Найдавніші цивілізації могли розділяти тисячі та десятки тисяч кілометрів. І між ними не було систематичних зв'язків. Епізодичні контакти та чисто людські зв'язки, хоча і не можливо виключити, та вони не відігравали вирішальної ролі.

Стародавні цивілізації взаємодіяли з багатьма племенами, в оточенні яких вони знаходились. Сусіди використовували різні форми контактів. Вони воювали один з одним, вступали в союзи, торгували, і хоча дуже часто просто винищували один одного, але всі ці форми разом сприяли кращому розумінню, взаємовпливу один на одного. На окрайцях цивілізованого світу народжувались нові цивілізації, які сприймали досягнення та успіхи попередніх. І в них ці процеси йшли швидше: вони заощаджували історичний час, їм не потрібно було повторювати тисячолітній шлях своїх попередників.

Узагальнюючи вивчений матеріал, вчитель обов'язково зверне увагу учнів на те, що не всім цивілізаціям так пощастило. Але середньовічна цивілізація Західної Європи зародилась саме на периферії потужної Римської, що суттєво вплинуло на подальший історичний розвиток германських племен, які на початку н.е. населяли північну Європу.

Отже, історія середніх віків розпочинається з завоювання римських територій варварами. Але хто такі варвари і як було організоване їх життя до вторгнення?

Варвари - кельти, германці та слов'яни - на початку нашої ери жили ще родоплеменним устроєм. Контакти германців з римлянами розпочались за декілька століть до Великого переселення народів. Варварські племена мешкали на північ та схід від Римської Імперії, в середній та східній Європі.

Ближче всього до римлян жили кельти - на Заході Європи і германські племена - у середній Європі. Кельтські племена незабаром були посунуті германцями, частково змішались з ними (в наш час від них лишилися ірландці, шотландці, бретонці, що на

півострові Бретань у Франції). Подальша історія цих народів зливається з історією германських народів.

Германські племена жили спочатку між річками Рейном на заході та Одером на сході. Литовські, фінські та багаточисельні слов'янські племена, що жили на схід від германських, посунули останніх у перші віки н.е. на захід, і східним кордоном германських племен стала Ельба. Поступово просуваючись на захід, германці зайняли всю Західну Європу та західні острови Європи.

IV-VII ст. н.е. - період масових пересувань племен, що отримали в історії назву великого переселення народів. Ці пересування завершилися утворенням багатьох варварських держав на території колишньої Римської Імперії.

Міграційні процеси захопили всю Європу і змінили її етнічний склад, політичний устрій.

Розклад родоплемінного ладу, посилення майнової і соціальної нерівності, збільшення народонаселення підштовхували варварів до захоплення нових територій. Екстенсивний розвиток також вимагав цього. Зі сходу йшли степові кочовики, і тиск одних варварських племен на інші теж зіграв свою роль. Вчені називають ще одну загальну причину масових пересувань: різку зміну клімату. Починаючи з II ст. відбувається похолодання, що досягає піку до V ст. Послаблена Римська Імперія була невзможі протистояти германським племенам, що просувались до південних широт і тюркським, які йшли зі сходу.

У IV ст. на Дніпрі виник великий союз варварських племен на чолі з германським племенем готів під головуванням конунга Германаріха. У другій половині IV ст. цей союз був розбитий новими варварами, що вийшли з азійських степів - гунами. Гуни примусили германські племена пересунутись на захід.

Частина готів, так звані західні готи, увійшли спочатку в межі Східної Римської Імперії (376 р.), оселились на території сучасної Болгарії. Їх жорстоко експлуатували імператорські чиновники, що викликало повстання. Візантія пішла на переговори з готами і частину з них прийняла на службу, оселивши їх в західній частині Імперії. Тут вони об'єдналися під проводом ватажка Аларіха.

Вестготи грабували сусідні території, в 410 р. напали на Рим і 6 днів грабували місто. Нащадки Аларіха після його смерті за договором з Візантією отримали землі в південно-західній Франції та в Іспанії. Поступово вони захопили майже всю тери-

торію Іспанії. 418 р. утворилась перша варварська держава вестготів.

За вестготами утворило своє королівство на римській території германське плем'я вандалів. У III ст. воно перемістилось із внутрішніх областей Германії на Дунай, на поч. IV ст. - в Панонію, а потім під тиском гунів пересунулось на захід. Разом з іншими варварськими племенами вандала на поч. V ст. вдерлись в Галію, далі разом з аланами та свевами перейшли в Іспанію, де через деякий час зіткнулись з вестготами. У 429 р. вандала під проводом ватажка Гейзеріха разом з аланами переправились у Північну Африку, де завоювали її більшу частину і утворили самостійне Вандальське королівство зі столицею у Карфагені.

Гуни, що у IV ст. підкорили готів, у V ст. отримали в особі Аттіли рішучого ватажка, що об'єднував усі гунські та багато германських племен і рушив у Європу. У 450 р. Аттіла з військами здійснив похід на захід, але був зупинений біля Орлеану об'єднаними військами римлян та германців. У 451 р. тут, на Каталаунських полях війська Аттіли були розбиті. По його смерті у 453 р. поступово держава розпалась, гуни з часом змішались з місцевим населенням.

Близько 449 р. германські племена англів, саксів, ютів та турингів перепливли через пролив, що відділяв Великобританію від іншої Європи, захопили острів і утворили декілька варварських королівств, пізніше (у IX ст.) об'єднаних в одне - Англію.

Після того, як варвари вдерлись на територію Римської Імперії, вони неодноразово грабували Рим, і влада фактично знаходилась в руках ватажків варварів, які скидали одних імператорів і призначали інших. Останні фактично керували тільки однією Італією, оскільки решта провінцій була завойована варварами. У 476 р. останній імператор Західної Римської Імперії Ромул Август був повалений ватажком варварів - Одоакром. Цей рік - умовна дата падіння Західної Римської Імперії. Імператорська влада на Заході перестала існувати і засновані на її території варварські королівства не тільки по суті, але і формально набули самостійності.

Варварські вторгнення мали велике значення для Історії Європи:

1. Перестала існувати рабовласницька Римська Імперія на Заході.

2. Змінилась політична карта Європи: на території, яка раніше була зайнята західною Римською Імперією з'явилися нові варварські королівства.

До IV-V ст. у політичному житті германців відбуваються важливі зміни. Племінні об'єднання переростають у племінні союзи, більш згуртовані, стійкі та більш чисельні. Деякі з них (наприклад, готський, франкський) нараховували до декілька сот тисяч людей і контролювали великі території. Історія Франкської держави дозволяє простежити шлях розвитку феодальних відносин від самої ранньої стадії до її завершення.

Франки жили по ніжній течії Рейну та морському узбережжю по Шельде. Вперше франки згадуються в римських джерелах у III ст. н.е. Ватажок одного з франкських племен саліїв - Хлодвіг - після занепаду Західної Римської Імперії почав завоювання Північно-Східної Галії. Захопивши значну частину території, Хлодвіг позбавив влади інших ватажків салічних франків, інших франкських племен і об'єднав під своєю владою усіх франків. Хлодвіг був з роду Меровея - звідси назва династії - Меровінги. Меровінгський період - перший період історії Франкської держави (з кінця V до кінця VII ст.), другий період - Каролінгський (VII-IX ст.). За цей час (V-IX) у франків в основних рисах сформувалися феодальні стосунки.

Дробління Франкської держави почалось вже після смерті Хлодвіга. З кінця VI ст. стає помітним уособлення трьох самостійних областей в складі держави. Королі з дому Меровінгів, що очолювали ці області, вели між собою боротьбу за лідерство.

Наприкінці VII ст. фактична влада в усіх областях королівства опинилась в руках майордомів (управляючих господарством двору), з часом вони стали ватажками місцевої аристократії.

Після довготривалої боротьби в середовищі франкської знаті в 687 р. майордом Австразії Піпін Геристальський став майордомом усієї Франкської держави. Майордами Австразії змогли знову об'єднати під своєю владою всю Франкську державу. Вони поклали початок нової династії франкських королів, що пізніше на ім'я одного з видатних своїх представників - Карла Великого - отримала назву династії Каролінгів.

Час найбільшої могутності Франкської держави припадає на правління сина Піпіна Короткого - Карла Великого (768-814).

Значне чисельне збільшення панівного класу - воїнів, дозволяло Каролінгам вести енергійну зовнішню політику, вийти далеко за межі розселення франків, підкорити собі інші германські племена.

Створилась велика територія, підвладна Карлу до складу якої входили сучасна Франція, північна частина Іспанії, північна Італія і значна частина Західної Німеччини. За своїми розмірами держава франків наблизилась до старої Західної Римської Імперії, до її складу входили різні племена і народності, що були на різних рівнях розвитку.

У 800 р. папа римський коронував Карла Великого імператорською короною і володіння його почали називатись імперією.

На початку IX ст. Карл мав великий вплив не тільки в середині імперії, але і за її межами. З ним рахувались королі англосаксонських держав в Англії, його заступництва шукали королі Шотландії, ватажки ірландських князівств.

Але насправді імперія Карла була тимчасовим об'єднанням під владою завойовника багатьох земель, між якими не було ніякого зв'язку. Різний етнічний склад, відсутність економічних зв'язків (панувало натуральне господарство) - така держава не могла триматись без постійного військового та адміністративного примусу. Цим пояснюється і той факт, що тільки в останні роки життя Карл вибрав місце свого постійного проживання - свою столицю Ахен. Після смерті Карла Великого держава розпалась. І причини розпаду не тільки в тих факторах, що зазначені вище, а й в самій природі феодалізму.

На початку IX ст. (у ряді регіонів Західної Європи з XI ст.) основою господарської діяльності, політичною одиницею стає вотчина. Державний суверенітет розпилявся між багаточисельними сеньйорами - господарями і водночас володарями своїх вотчин. Великі феодали стали майже незалежними від центральної влади, дрібні, які були їх васалами, більше залежали від магнатів, ніж від короля. Багатоетнічність населення, панування натурального господарства, що виключало єдиний простір - все це наближало кінець такої великої імперії, якою була держава Карла.

Вже син Карла Великого Людовик розподілив імперію між

своїми синами, зберігаючи за собою лише верховну владу. У 843 р. після смерті Людовика його сини, зібравшись у Вердені, уклали договір про новий розподіл Імперії. В силу того, що новий розподіл відповідав кордонам розселення французької, німецької та італійської народностей, Верденська угода фактично поклала початок існуванню трьох сучасних держав Західної та Центральної Європи - Франції, Німеччини, Італії.

Особливу роль в житті середньовічної Західної Європи грали християнство та християнська церква. Середньовічна європейська цивілізація зародилась як християнська.

Державною релігією християнство було визнано в римській імперії у IV ст. Християнська церква була зацікавлена в християнізації варварського світу і прийняла участь в утворенні нового середньовічного суспільства.

Християнство стало політичною доктриною, ідеологічним та етичним регулятором життя середньовічного суспільства, вона стала тією духовною силою, що об'єднувало людей. Християнська церква зайняла своє місце у феодальній системі і до середини XI ст. розповсюдила свій вплив на всю Західну Європу.

В період раннього середньовіччя з'явилась нова релігія, наймолодша зі світових релігій – іслам. Зіткнення між християнським та ісламським світами стало неминучим. Але навіть ворожі контакти між різними народами та культурами не можна оцінювати виключно зі знаком мінус, оскільки ці контакти як правило є більш складними явищами, вони багатозначні і не зводяться тільки до протистояння.

Величезну загрозу для Європи представляли наприкінці першого періоду середньовіччя не тільки араби, але і германські племена, що жили на півночі Європи на Ютландському, Скандинавському півостровах і декількох островах Балтики. Предків сучасних норвежців, шведів, датчан та ісландців називали в західній Європі норманами – “північними людьми”, їх походи в ІУ-ХІ ст. в історії Європи називають “епохою вікінгів”. Ці походи стали останньою хвилею великого переселення народів.

На межі XI-XII ст. в західній Європі остаточно склалась характерна для феодалізму економічна система та соціальна структура, з чітко визначеним соціальним статусом кожного з прошарків.

На нижчому щаблі знаходилось селянство, що поступово потрапляло в залежність до феодалів. Економічно, політично панували світські та духовні феодали, що утворювали відповідні ієрархії.

Всередині ієрархії розрізняють вищі та нижчі прошарки. Вищий прошарок світської ієрархії складала король і великі територіальні князі, герцоги і графи. Вони мали право вести війни, чеканити власну монету; їм повністю належало право суду та законодавства.

Другий ступень - це барони - володарі декількох маєтків. В деяких країнах, наприклад в Англії, барони також мали герцогські або графські титули.

Третій ступень - рицарі. Основу створення цього прошарку феодалів заложив Карл Мартелл, який провів бенедикціанську реформу. Було роздано середні та дрібні маєтки, які надавались володарям до кінця життя за умов несіння військової служби. Рицарство - нижчий, дрібнопомісний, але найбільш чисельний прошарок класу феодалів.

Всі феодальні прошарки створювали в цілому привілейовану верхівку - дворянство.

Духовенство створило свою ієрархічну дробину, на вищому щаблі - голова християнської церкви - папа; архієпископи - головні єпископи; єпископи очолювали управління в великих областях, абати - очолювали монастирі.

Сформована соціальна структура означає, що розподіл землі завершився і з'явилися зацікавлені власники. В політичному плані це привело до роздробленості варварських держав, а в економічному до подальшого результативного розвитку. XI ст. для Західної Європи є в цьому плані рубіжним.

Раннє середньовіччя - один з найбільш складних періодів в історії західноєвропейського феодалізму і за змістом соціальних процесів, і за формами, в яких вони відбувалися. Основу процесу феодалізації складало утворення великої земельної власності та класу феодально-залежного селянства. Логічним завершенням феодалізації можна вважати утворення феодальної вотчини з

усіма притаманними їй характерними особливостями. В деяких регіонах цей процес був близький до завершення вже в IX-X ст., в той час як в Англії, Німеччині, Скандинавії він тривав до XI-XII ст. Можна вважати, що до кінця періоду раннього середньовіччя на території Західної Європи в основних рисах склалась система феодалних економічних та соціальних відносин.

Для повторення найбільш важливих питань з історії раннього середньовіччя учням можуть бути запропоновані наступні завдання (вони можуть бути виконані в ході фронтальної роботи з класом, а можуть бути розподілені по групах).

Чи згодні ви з твердженням? (Так чи ні?)

1. Вчені умовно поділяють історію людства на певні періоди: Стародавній Світ, Середньовіччя тощо.
2. Битва на Каталаунських полях продемонструвала міцність Римської імперії.
3. Держави германців завоювали Західну римську імперію.
4. Імперія Карла Великого, як і інші ранньофеодальні держави, була досить міцним об'єднанням.
5. Замки феодалів були комфортним житлом.

Визначте, що було раніше чи пізніше

1. Поділ Римської імперії чи битва на Каталаунських полях?
2. Вторгнення гунів у Європу чи пограбування Риму вандалами?
3. Переворот Одоакра чи взяття Риму Аларіхом?
4. Початок проповідницької діяльності Мухаммеда чи об'єднання арабів?
5. Династія Меровінгів чи Каролінгів у Франції?

Посаджайте лініями імена історичних осіб і назви держав, в яких відбувалась їх діяльність:

Карл Мартелл	Аравія
Константин	Візантія
Омар	Франкська держава

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук
СЕМЕНЮК Д.П.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ У ВИКЛАДАННЯ ОСОБИСТІСНО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ

Сучасна українська школа зазнає багатьох змін та модернізацій. Зокрема, як педагогіка взагалі, так і методика навчання зокрема, визнають за необхідне формувати особистість кожного школяра, розвивати його індивідуальні риси, світогляд, критичне ставлення до подій минулого та сучасності. Досягти цього дозволяє особистісно-орієнтоване навчання. У ході його впровадження у життя постає ціла низка проблем щодо організації процесу навчання та вдосконалення методів і форм донесення тієї чи іншої інформації до учнів, що означає, звичайно ж, і опрацювання школярами підручників з навчальних предметів. Сьогодні Міністерство освіти і науки пропонує достатньо широкий асортимент учбової та навчально-методичної літератури, де пропонується викладення матеріалу з залученням багатьох новітніх навчальних технологій. В світлі вище зазначеного особливої важливості та актуальності набувають проблеми висунення основних вимог та створення якісних підручників, які б допомагали вчителю у ході його педагогічної діяльності.

Звичайно ж, дана проблема вже знаходила часткове висвітлення в науково-методичній літературі. Так, до питання про дидактичні вимоги до будь-якого шкільного підручника звертались Гуляєв А.С. [1], Іванова О. [3], Комаров В.О. [4], Пометун О. [5]. Цікавими є роботи Демиденко В.К., який звернув увагу на необхідність вчителя знати психологічні особливості учнів, які вивчають історію [2] та Терно С., у дослідженні якого, пов'язаному з формуванням учнівських понять, висунуто і основні вимоги щодо їх викладання [6]. Знайшли своє висвітлення і проблеми підручників, в яких увага звертається саме на особистісно-орієнтоване навчання. Це праці Шевченко Н.І. [9] та Чубур Н. [7,8], головна увага досліджень якої зосереджена саме на особливостях даного виду навчання.

Розкрити поставлену проблему ґрунтовно в рамках однієї статті, певна річ, неможливо. Саме тому ми прагнемо показати лише головні особливості шкільних підручників та дидактичні вимоги до них при впровадженні в шкільну практику особистісно-орієнтованого навчання.

Приступаючи до розкриття поставленої проблеми варто в першу чергу визначитись із сутністю особистісно-орієнтованого навчання. Чубур Н. вказує на те, що основним положенням особистісно зорієнтованої освіти є особистість як головна мета і фактор освітнього досвіду в процесі навчання, при чому увага концентрується не на абстрактній, а на цілком конкретній особистості. Особистісно-орієнтоване навчання залежить від взаємодії на уроці вчителя та учня – суб'єкта навчання і дозволяє сприймати індивідуалізацію та диференціацію навчання не як ізольовані одне від одного процеси, а як систему навчання.

Технологія особистісно зорієнтованого освітнього процесу взагалі вимагає від вчителя спеціального конструювання навчального тексту, дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій, типів навчального діалогу, форм контролю за особистісним розвитком учня в процесі оволодіння знаннями [7,49].

Історики-методисти напрацювали ряд вимог до шкільного підручника та до його структури. Зокрема, Гуляєв А.С., Пометун О. та професор Комаров В.О. відзначають у своїх роботах, що основними складовими частинами будь-якого підручника з історії є:

1. Авторський текст підручника.
2. Різного роду запитання та завдання.
3. Історичні терміни.
4. Історичні дати.
5. Висновки.
6. Позатекстові матеріали [1, 33; 4, 28; 5, 13].

Розглянемо кожен з них окремо, враховуючи вимоги особистісно-орієнтованого навчання. Першим з елементів автори називають *авторський текст*. Диференціація у навчанні вимагає перш за все багаторівневого підручника, навчальний матеріал якого має бути розподілений на обов'язковий для вивчення (мінімум інформації, що його вимагає стандарт історичної освіти) та додатковий. В цьому ж напрямку мають добиратись і додаткові та пояснювальні тексти, які в умовах особистісно зорієнтованого навчання є не засобом конкретизації авторського текс-

ту, а самостійним джерелом знань, яке допомагає дитині сформувати власний погляд на історичну подію, а вчителю – залучити до навчального діалогу всіх дітей, які будуть неодмінно схвильовані поставленою проблемою. За таких умов з'являється ще одна вимога: автори мають відмовитись від „монополізації” своїх прав на істину, від суб'єктивізму та тенденційності у поданні учбової інформації.

У сучасних підручниках при поданні матеріалу має відбуватись формування умінь учнів аналізувати факти та події, формувати власну точку зору, вести дискусію згідно з вимогами етикету, поважати опонента і визнавати право того на власну, можливо відмінну, точку зору [3, 7].

Остання умова, до речі, висувається не тільки до змісту матеріалу, але і до *запитань й завдань* до нього. Апарат засвоєння знань школярами має передбачати не репродуктивне відтворення навчального матеріалу, а прояв мислення кожного конкретного учня. Саме тому традиційні для більшості існуючих підручників запитання „чому”, „де”, „коли”, „порівняйте”, „доведіть, що...” мають бути замінені на такі, що дозволяють провадити рівноправний діалог учня та вчителя: „визначте особливості”, „виділіть головні причини (ознаки)...” „відновіть картину”, „висловіть власну думку”, „проаналізуйте історичну подію” і т.д.

Варто також сказати і про те, що багаторівневість має дотримуватись у постановці запитань. Завдання та питання до параграфів та тем мають бути поділені на групи:

1. Для простого відтворення вивченої інформації.
2. Орієнтовані на вирішення проблемних ситуацій.

Це дозволить вчителю працювати з учнями індивідуально, розвивати в кожного з них необхідні умови та навички. Чубур Н. пропонує поділити всі завдання на такі групи:

1. Слабким учням: „Завдання для закріплення матеріалу”.

2. Слабким та середнім: „Питання для бесіди”, „Питання для обговорення”.

3. Середнім та сильним учням: „Завдання для висловлювання власної точки зору” [8, с.13].

Наступним моментом, на який має звертатись увага авторів, є *історичні дати*. Стандартно вони розміщуються у підручниках як включення до авторського тексту, або ж винесені на кінець параграфів та, інколи, підручників взагалі. Таке розміщення не дозволяє зосереджувати увагу вчителя на основних та

другорядних датах. Саме тому в підручниках мають бути виділені (різними шрифтами, кольорами), дати обов'язкові та необов'язкові для вивчення, роки життя історичних осіб та історичні події. В той же час мають мотивуватися причини необхідності вивчення тієї чи іншої дати, пропонуватися завдання для самостійної роботи з ними, які будуть розвивати не лише репродукцію навчального матеріалу, але і допомагати учню формувати власну систему цінностей, особисту думку щодо вивчаемого історичного періоду.

Оволодіння *понятійним апаратом* займає провідне місце в структурі історичних знань. Оволодіти поняттям – означає оволодіти всією сукупністю знань про предмети, яких стосується це поняття. С. Терно, який детально займався цією проблемою, відзначає, що чим більше ми наближаємося до цього знання, тим краще ми володіємо певним поняттям. З цього витікає те, що поняття не залишаються незмінними, а трансформуються за своїм змістом в міру розширення знань [6, 36].

Ефективне засвоєння понять неможливе без певним чином організованої пізнавальної діяльності, яка передбачає і узагальнення історичних фактів, і застосування (конкретизацію) історичних понять. Особливо важливого значення набуває застосування історичних понять, оскільки поняття вважаються сформованими лише за умови правильного їх застосування. А так як неможливо та й непотрібно всі поняття формувати на основі узагальнення історичних фактів, потрібно визначити, які ідеї, поняття будуть викладені в тій або іншій формі вчителем або в підручнику (перша група понять), а які учні засвоять самі у процесі вивчення теми (друга група понять). До цих двох груп слід розробляти дослідницькі завдання (проблемні задачі) таким чином, щоб перша група понять розглядалась як засіб, інструмент, об'єкт застосування, а друга – як результат розв'язування задач [6,37]. Чубур Н. з цього ж приводу відзначала, що досить часто в особистісно-орієнтованому навчання не стільки важливо сформувати у дітей певне поняття, скільки образ, історичну картинку з минулого, яка дозволить дитині зрозуміти та осягнути історичну епоху, що вивчається, через власну свідомість пропустити нові факти. На її думку, та й на думку багатьох психологів, основою навчальної роботи є діяльнісний підхід, згідно з яким людина та її індивідуальні риси формуються і виявляються під час діяльності [2, 347]. Саме тому понятійний апарат підручників та

завдання для роботи з ним мають бути спрямовані на соціально значущу навчальну діяльність (наприклад: що значить поняття „фашизм” в житті сучасного суспільства?).

Висновки є важливою складовою кожного підручника з історії, який призначений для традиційного викладання цього предмета. Але в цьому випадку власне ставлення учнів до знань залишається незатребуваним, а суб'єктивний досвід не задіяним. Позитивною стороною особистісно-орієнтоване навчання є те, що воно не передбачає висновків вчителя та підручника. Основна мета цього підходу – наштовхнути школяра на роздуми, аналіз та узагальнення опрацьованого матеріалу. В результаті суспільство отримує не лише дитину, яка має історичні знання, але і незаангажовану особистість, яка має власне, неупереджене ставлення до минулого як власної держави, так і інших країн світу. В той же час відмовлятися від висновків при вивченні історії також не можливо. Для того, щоб дитина їх зробила під час роботи з підручником, на нашу думку, необхідно перед кожним параграфом ставити питання, на які учень має самостійно дати відповідь. Аналогічні питання, які допоможуть узагальнити та усвідомити новий матеріал, мають бути розміщені також в кінці параграфів, тем та підручника взагалі. Наприклад: «З урахуванням вивченого матеріалу про Хрестові походи та їх учасників складіть типові портрети основних груп учасників цих походів». Або ж: «Чому раціоналізм Абеяра та містицизм Бернара на могли мирно співіснувати в їх часи?» [9,48-49]. Вчитель може підбити підсумки, узагальнити запропоновані учнями відповіді, які ті дали під час роботи з підручником, виправити теоретично невірні уявлення та знання. Особисте ж ставлення дитини до епохи, її враження мають залишатися незмінними (якщо, звичайно, не виходять за рамки загальнолюдських цінностей).

Останнім з елементів підручників хочемо розглянути позатекстові матеріали. Відзначається, що необхідним компонентом реалізації диференційованого та особистісно-орієнтованого навчання є додаткові і пояснювальні тексти підручника (документальний матеріал, додаткова інформація). Вони дозволяють сприймати учбову інформацію не через призму точки зору того чи іншого автора, а через безпосереднє ознайомлення з залишками культурного, соціального, політичного та економічного

розвитку тієї чи іншої епохи. У підручниках нового покоління документальний матеріал займає рівне положення з основним текстом. Із засобу конкретизації авторського тексту відтепер він стає самостійним джерелом історичних знань, що містить часом відмінний від авторського тексту погляд на історичну подію. Із проголошенням незалежності України та зняттям заборон, накладених комуністичною ідеологією та тоталітарним режимом, до навчального процесу залучаються нові документи, значно розширено їх видове різноманіття, збільшено обсяги та збережена автентичність текстів.

О. Пометун відзначає, що деякі автори пропонують різний шрифт для основної та додаткової інформації. Інколи з цією ж метою можуть використовуватись і спеціальні символи, якими позначені матеріали для додаткового читання або ж завдання підвищеної складності. В результаті підручник стає «багаторівневим» і вчитель отримує можливість варіювати матеріал залежно від особливостей учнів.

Значну роль відіграє також і ілюстративний матеріал, який повинен бути не тільки інформативним сам по собі, але і містити замість коротких повідомлень, що супроводжували колись ілюстрації як пояснювальний текст, розгорнуті коментарі, повідомлення про людей і події, що зображені на малюнках, картинах і т. ін. Те ж саме стосується й іншого виду додаткової інформації, яку повинен містити підручник нового покоління. В той же час авторам не слід забувати і про обмежену можливість давати власні висновки та узагальнення [5,15].

Додаткові та пояснювальні тексти, ілюстрації, карти, схеми і таблиці мають стати самостійним джерелом знань і безпосередньо використовуватися в навчальній та, передусім, пізнавальній діяльності учнів.

Отже, організація та впровадження особистісно-орієнтованого навчання історії в сучасній школі є достатньо перспективним напрямком роботи методистів та авторів підручників з історії, оскільки здатні забезпечити належний рівень засвоєння необхідних навчальних компетенцій та дозволяє розвивати індивідуальні якості кожного школяра. Важливим знаряддям цього має стати важливий компонент навчально-методичного комплексу: підручник, що буде містити велику кількість різно-

манітних завдань і сприятиме підвищенню пізнавального інтересу. Перед авторами підручників повинне стояти завдання розширити розвивальний потенціал навчальних посібників за рахунок введення до їх тексту прикладів і зразків виконання аналітичних дій, побудови методичного апарату згідно з логікою та етапами формування вмінь. Кожен підручник повинен містити і такі важливі складові, як мотивація необхідності вивчення того чи іншого матеріалу; постійне звернення до учнів (згадайте, зверніть увагу, співвіднесіть). Важливо, щоб учні усвідомлювали те, де вони мають справу з фактами, а де – з моделями; в яких випадках підтверджуються теоретичні моделі, і коли їх використовують для побудови прогнозів. І найголовнішою вимогою виступає абсолютна відмова від погляду автора на історичні події, як на критерій істини. Виконання всіх цих умов розширить можливості учителя і учнів при роботі з підручником як на уроці, так і під час самопідготовки.

Література

1. Гуляев А.С. Учебник как условие организации эвристического обучения истории // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2004. - №5. – С.33-37.
2. Демиденко В.К. Психологічні особливості засвоєння історії школярами. – К. Радянська школа, 1970. – 456 с.
3. Іванова О. Підручник з історії: проблеми та перспективи // Історія в школах України. – 1999. – №1. – С. 6-8.
4. Комаров В.О. Методика навчання історії в школі. – Кривий Ріг, 2003. – 107 с.
5. Пометун О. Актуальні проблеми шкільного підручника з історії // Історія в школах України. – 2002. - №6. – С. 13-17.
6. Терно С. Історичні поняття: структура і способи визначення // Історія в школах України. – 2003. - №3. – С. 36-37.
7. Чубур Н. Реалізація особистісно зорієнтованого підходу на уроках історії // Рідна школа. – 2003. - №1. – С.49-50.
8. Чубур Н. Сучасний методичний апарат підручника з історії як необхідна умова особистісно орієнтованого навчання старшокласників // Рідна школа. – 2004. - №2. – С. 12-14.
9. Шевченко Н.И. Работа с учебником и развитие школьников // Преподавание истории и обществознания в школе. – 1999. - №6. – С.45-51.

ЧИРВА Ю.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ІСТОРІЯ НОВІТНЬОГО ЧАСУ У ПІДРУЧНИКАХ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ І ВИЩОЇ ШКОЛИ

Протягом всього періоду свого існування як наукової дисципліни, шкільна дидактика приділяє підвищену увагу ролі навчального підручника у засвоєнні учнями необхідного обсягу знань. Крім того, як свідчить практика, підручник здатен виховувати учня, сприяти формуванню у останнього заздалегідь визначених особистісних категорій. Повною, якщо не більшою мірою, це стосується і підручника з історії. Не випадково свого часу В.Ленін виступив, по суті справи, офіційним рецензентом на підручник М.Покровського з історії Росії. Важливість мати у своєму розпорядженні засіб впливу на процес духовного становлення «нової градації» викликав у сталінського керівництва потребу у проведенні так званих науково-творчих конкурсів на право видавництва підручників з історії. Звичайно, практика проведення конкурсів на визначення кращого підручника не була новою, та й сьогодні повністю себе виправдовує. Однак, у зазначеному випадку не можна було б не звернути увагу на той факт, що все це відбувалося під суворим наглядом з боку ЦК ВКП(б) і Й.Сталіна особисто. Це заздалегідь обмежувало творчі можливості авторів, оскільки домінантою всесвітньо-історичного процесу марксистське вчення вважало теорію класової боротьби. По суті справи, відкривалася «зелена вулиця» тим історикам, які належним чином оволоділи азами пануючої в СРСР ідеології.

Доречно зауважити, що аналогічною, з точки зору державного диктату на історичну науку, була в той час ситуація і у фашистській Німеччині [7, 91-92].

За таких умов виникає питання. Чи є державний контроль над змістом підручників з історії характерною ознакою лише тоталітарних держав? На наш погляд, ні в якому разі. Адже принцип демократії і пов'язаного з ним плюралізму аж ніяк не повинен співпадати із принципом вседозволеності. Слід підкреслити, що ми не закликаємо до відновлення цензури у будь-якому її вигляді. Більше того, стаття 15 Конституції України своєю прямою дією це унеможливує.

Чому ж, в такому разі, неможливо навіть уявити собі в сучасних США появу підручника з історії, в якому б пропагувався расизм? Чому в ФРН школярі і студенти не вчать за підручниками, що закликають до реваншу? На нашу думку, це пояснюється двома обставинами. По-перше, країни західної демократії мають стабільну, продуману і, головне, працюючу систему правових актів, які передбачають серйозну відповідальність за поширення зазначених поглядів. І, по-друге, високий рівень правової культури країн західного світу передбачає постійний контроль освітянської галузі з боку громадськості.

На жаль, можна констатувати, що Україна сьогодні ще не досягла відповідного рівня, попри всі заяви державного керівництва про незмінність політичного курсу країни до євроінтеграції. Занадто довго ми жили в умовах закритого суспільства та сприймали поняття «правова держава» як чергову витівку «буржуазної пропаганди». Перехідний характер сучасного українського суспільства можна вважати загальноновизнаним. Тому, паралельно з нарощуванням демократичних тенденцій в розвитку освіти, історично тривалий час вихід шкільних і вузівських підручників з історії буде перебувати під контролем Міністерства освіти і науки. Не випадково, що на сьогодні якість будь-якого підручника все ще визначається наявністю міністерського грифа.

Якими ж підручниками з історії новітнього часу користуються сучасні школярі і студенти? Чи завжди вони відповідають вимогам педагогіки та історичної науки? Ситуація ускладнюється тим, що, на жаль, в деяких школах (особливо сільської місцевості) підручник залишається єдиним джерелом знань для учнів, а то й для самого вчителя. З іншого боку, є свої проблеми і в школах великих міст України з їх відносно високим рівнем інформованості. Широкий доступ до Інтернету, величезна кількість популярних, а часом – і псевдонаукових видань з історії певною мірою дезорієнтують учня і ускладнюють роботу для вчителя і викладача. Останні зупиняються перед дилемою – докладно розглянути та критично проаналізувати позиції чергових «революціонерів» від історичної науки і витратити на це значну частину уроку, семінару, лекції, або, посилаючись на необхідність виконання навчальної програми, залишити «незручне» питання поза увагою. Доречно зауважити, що ті викладачі, які не ризикують піти першим шляхом, в більшості випадків просто не мають у своєму розпорядженні гідних аргументів аби спростувати ту або іншу «модну» теорію.

Ось і маємо на сьогодні засвоєння частиною молоді глибоких переконань в тому, що боротьба карате має походження від українського гопака, а повалення в Росії самодержавства явилось результатом змови «жидомасонів». Якщо зазначені тенденції і подалі будуть набувати вигляду наукових здобутків і не зустрічати опору з боку науковців, то незабаром прийде шне покоління буде вивчати історію Росії за книгами О.Бушкова, а хід Другої світової війни - за творами В.Суворова.

Питання про концептуальний перегляд змісту підручників з новітньої історії, чи не вперше за останні десятиліття, постало у другій половині 1980-х рр. в період горбачовської «перебудови». Тоді йшлося про необхідність вилучення з навчальних посібників застарілих догм сталінсько-брежнєвського взірця. Історики, що здобули освіту за радянських часів, повинні пам'ятати те враження, яке залишили по собі книги Ф.Бурлацького, Д.Волкогорова, Р.Медведева, С.Кульчицького. Поступово з наукового обігу (а відповідно і з підручників) зникали сталі для декількох поколінь стереотипи про «поглиблення загальної кризи капіталізму», «односторонню відповідальність імперіалізму за виникнення і подальшу ескалацію холодної війни», «безумовну прогресивність міжнародного комуністичного та робітничого руху» тощо. Сьогодні студентам історичних факультетів здається абсолютно безглуздим посилання у пересічній науковій роботі на твори «класиків» марксизму-ленінізму або матеріали чергового з'їзду КПРС. Поза всяк сумнів, так і повинно бути. Але тоді, в епоху відмови від монополізму марксистської історіографії в науці, була потрібна неабияка мужність з боку дослідників, щоб відстояти право на власну позицію. Багатьом з них це коштувало доброго імені, посади, кар'єри.

На початку 1990-х рр. політичний плюралізм став реальністю радянського суспільства. Однак незабаром історикам повною мірою довелося враховувати ще один фактор – розпад СРСР. Для авторів вітчизняних підручників це означало, що історія Росії та інших країн пострадянського простору перетворювалася в історію «закордоння», тобто ставала частиною всесвітньої історії. Звичайно, ще й досі важко сприймається тими, хто народився в Радянському Союзі, має родичів та друзів за межами України, що все, пов'язане з історією Москви, Санкт-

Петербурга, Сибіру, Закавказзя, вже знаходиться на одній площині з історією Франції чи, скажімо, Німеччини. Але історична наука оперує не особистісними категоріями, і черговою зміни в структурі підручників з історії слід було чекати обов'язково.

Достатньо легко зазначена проблема була вирішена у підручниках для середньої школи за рахунок перерозподілу частини тем з колишньої «Історії СРСР» між курсами всесвітньої історії та історії України. На сьогодні шкільний вчитель має у своєму розпорядженні декілька варіантів підручника з новітньої історії. На жаль, це стосується далеко не всіх шкіл. Матеріальні можливості сучасної освітянської сфери такі, що педагог змушений працювати з тими навчальними посібниками, які є у шкільній бібліотеці (за умов, якщо вони є взагалі), а не з тими, які є, на його думку, найбільш зручними для викладання.

Спробуємо дати стислий аналіз змісту тих підручників з новітньої історії, що набули найбільшого поширення в сучасній середній школі.

У 1997 р. друком вийшов навчальний посібник для 10-х класів середньої загальноосвітньої школи «Всесвітня історія: 1918-1945 рр.» за редакцією Я.Бердичевського та Т.Ладиченко [2]. Це був підручник, якого українська школа вже давно чекала. Автори, що позбавлені впливу будь-яких ідеологічних стереотипів, намагалися дати учням фактичний матеріал із зазначеного періоду у тому обсязі, який допоможе останнім отримати необхідне уявлення про характер тенденцій світового розвитку того часу. Кидалося в очі абсолютно непритаманне радянській історіографії прагнення ознайомити школярів з діяльністю видатних політиків ХХ століття. Новим для середньої школи виявилось і висвітлення через підручник так званих «білих плям» історії. Абсолютно логічним вбачалася і наявність термінологічного словничка. Проте зазначений навчальний посібник мав і ряд недоліків. Так в анотації до нього вказано: «Особливість даного навчального посібника – у його повній відповідності шкільній програмі 1997/1998 н.р. з всесвітньої історії» [2, 2]. Але включення до посібника теми Х «Друга світова війна» якраз і не співпадає з навчальною програмою середньої школи, оскільки згадана тема вивчається в 11-му класі. Можна висловити свою незгоду і з формулюванням ряду тем та уроків (хоча тут автори

діяли у відповідності до програми). Так, урок 15 «Іспанія у 1918-1939 рр.» належить до теми II «Індустріально розвинуті країни Заходу». Чи навряд можна погодитися з тим, що у зазначений період Іспанія належала до таких країн. Тема III «Країни Східної Європи» несподівано до таких відносить Угорщину (Центральна Європа) та Болгарію з Югославією (Південно-Східна Європа). Зрозуміло, що в даному випадку все це носить доволі умовний характер, але не слід забувати того, що в школі крім історії вивчається ще і географія. Уроки 26-27 носять назву «Громадянська війна в Росії», хоча реально, крім збройного протистояння на російській території, автори висвітлюють події, що відбуваються і в Україні, і в Фінляндії, і в Прибалтиці, і в Закавказзі [2, 216-218]. Можливо і, мабуть швидше за все, через брак коштів підручник позбавлений будь-якого ілюстративного матеріалу та карт.

Коли у 2002 р. до загальноосвітніх шкіл надійшов підручник з всесвітньої історії для 10-х класів за редакцією П.Полянського [11], то багатьом вчителям здалося, що він є ледве не ідеальним. Вже через рік учні отримали друге видання зазначеного навчального посібника [12]. Перше враження від нього є дійсно абсолютно позитивним. Ще б пак – школа тепер мала у своєму розпорядженні 288 сторінок тексту з картами, кольоровими ілюстраціями та схемами. Підкупляло вже те, що підручник відкривався зверненням автора (з його фотографією) до учнів, яке починалося словами «Шановний колего!». Слід погодитися, що сучасні школярі не звикли до такого, оскільки пострадянська школа все ж залишила дистанцію між ними і вчителем.

Однак більш ретельне ознайомлення з підручником П.Полянського викликало справжнє здивування. До речі, нашу позицію з цього приводу підтримали і ті вчителі, що проходили курси підвищення кваліфікації при Криворізькому державному педагогічному університеті.

Так, в першому виданні підручника автор сумлінно стверджує, що у серпні 1914 р. німецькі війська обійшли з півночі «лінію Мажіно» (?) [11, 15]. Будь-який довідник надасть інформацію, що згадана лінія оборонних укріплень створювалася французами протягом 1929-1934 рр. і в подальшому удосконалювалася до 1940 р. Що стосується німецьких військ, то вони дійсно вийшли в тил «лінії Мажіно», але сталося це на 26 років

пізніше, ніж вказує П.Полянський. До честі автора підручника зазначена нісенітниця зникла у другому виданні його «Всесвітньої історії».

При висвітленні теми «Велика Британія» на одній сторінці допущено дві помилки. П.Полянський переконує читача в тому, що перший лейбористський уряд Британії було сформовано у 1923 р. [12,68]. Реально ж це сталося роком пізніше. Вже через декілька рядків, говорячи про уряд Р.Макдональда, пише, що останньому «судилося проіснувати чотири роки» [12,68]. Мабуть шкільним вчителям треба внести певну корекцію, пояснивши учням, що мова повинна йти про чотири місяця. Парадоксально, але Павло Броніславович сам собі суперечить, адже на тій самій сторінці міститься таблиця, в якій вказано, що лейбористський уряд Р.Макдональда вже у тому ж 1924 р. змінив уряд консерваторів на чолі з С.Болдуїном.

Чи навряд можна погодитися з П.Полянським, коли він стверджує, беручи до уваги події серпня 1917 р. в Росії, що заколот Корнілова зазнав поразки через « відмову корніловців воювати проти уряду» [12, 95]. Як правило, говорячи про причини поразки заколотників, науковці вказують на дещо інші фактори.

Ті вчителі історії, які свого часу вивчали у вузах курс «Історії КНРС», були мабуть глибоко здивовані, коли дізналися з підручника про те, що Л. Троцький, Л. Каменев, Г.Зінов'єв та їх прибічники належали до табору «лівих комуністів», оскільки виступали за прискорення темпів індустріалізації СРСР [12, 115]. Шановному автору слід нагадати, що всі ті, хто виступав в середині 1920-х рр. за «надіндустріалізацію», були тавровані сталінським керівництвом як представники «лівого ухилу» в РКП (б). Що ж до «лівих комуністів», то це стала назва угруповання на чолі з М.Бухарініним, К.Радеком, Г.П'ятаковим, яке у 1918 р. виступало проти підписання Брестського миру з Німеччиною.

При висвітленні особливостей розвитку стахановського руху в Радянському Союзі П.Полянський примудряється допустити двох помилок в трьох словах. Словосполучення «ткачихи сестри Виноградови» [12, 119] не має права на існування з двох причин. По-перше, в українській мові «ткачиха» - це жінка ткача, а професія Виноградових – «ткалі». По-друге, не можуть бу-

ти сестрами Марія Іванівна та Євдокія Вікторівна. Це з легкої руки Генсека вони «породичалися», а повторювати легенди радянської доби зі сторінок шкільного підручника мабуть не слід.

Наступна тема підручника - «Італія»- також може приголомшити. Так, зокрема, з'ясовується, що у 1929 р. між Б.Муссоліні і Ватиканом було укладено Лютеранський (!) пакт [12, 133]. І це не технічка помилка, оскільки наступна сторінка ще раз повторює цей абсурд. Можливо, на думку П.Полянського, відповідна угода була названа на честь М.Лютера? Але ж реально пакт мав назву Латеранський.

Окремої розмови потребує практика автора підручника вільного поводження з іменами політичних діячів. Можна до безтями сперечатися з приводу правильності написання «Вілсон», «Рузвелт» чи більш поширеного «Вільсон», «Рузвельт». Але француз Олександр Мільєран аж ніяк не повинен бути «Олександром Мільєраном» [12, 74]. Якщо ж вже вдаватися до сліпого, технічного перекладу імен на українську мову, то чому Й.Сталін залишається у П.Полянського «Йосифом» [12, 116]?

Не зовсім відповідає шкільній програмі і структура підручника. Нелогічною і вкрай заплутаною за змістом є тема «Врегулювання проблеми репарацій». Чи напевно вона носить такий важливий характер, що потребує цілого параграфу. При бажанні можна вказати ще на цілий ряд неточностей та слабких місць навчального посібника. Але і зазначеного достатньо для того, аби зрозуміти, що він потребує суттєвої переробки.

Парадоксально, але на 2005/ 2006 навчальний рік Міністерство освіти і науки знову рекомендувало підручник П.Полянського до використання в середній загальноосвітній школі [9, 24].

В 11-х класах продовжується вивчення історії новітнього часу. В розпорядженні вчителів на сьогодні є три підручники, які претендують на роль масових. У 1997 р. побачив світ підручник за редакцією О.Давлетова, В. Космини, В. Мороки [5]. З точки зору методичного забезпечення жодних вимог у істориків бути не може, адже той містить в собі численні документи, матеріали, запитання, завдання, тести, додатки і, чи не вперше у шкільній практиці, бібліографію до окремих тем. Позитивним виглядає і наявність термінологічного словничка. Але спілку-

вання з вчителями історії середніх шкіл свідчить, що зазначений підручник є занадто, як що до учнів, обтяжений фактичним матеріалом. Мабуть слід погодитись, що чотирнадцять сторінок тексту, надрукованого дрібним шрифтом, для вивчення теми «Великобританія» є для учнів випускного класу (де далеко не всі мріють стати істориками) непосильними для продуктивного вивчення. Не випадково, що за відсутності свого часу вузівського підручника з новітньої історії, студенти історичних факультетів використовували зазначений навчальний підручник для підготовки до екзамену.

Роком пізніше вийшов друком підручник «Всесвітня історія: Новітні часи. 1945-1998 рр.» за редакцією Ю.Буракова, Г.Кипаренка, С.Мовчана [1]. Відверто кажучи, є абсолютно незрозумілим, чому автори почали викладення навчального матеріалу з 1945 р., адже тема «Друга світова війна» входить до курсу 11-го класу. За таких умов вчитель або повинен звертатися до підручника 10-го класу (що не завжди можливо внаслідок обмеженості бібліотечного фонду), або учні готують домашнє завдання за конспектом.

Найбільш позитивно шкільні вчителі історії оцінюють підручник «Всесвітня історія: 1939-1998 рр.» авторами-упорядниками якого є Я.Бердичевський, Т.Ладиченко, І.Щупак [3]. Навчальний посібник вказаних авторів, на наш погляд, ще більше б виграв, якби містив термінологічний словничок (що роблять інші автори) та історичні карти. Зрозуміло, що школа має у своєму розпорядженні атласи з історії, але й вони не здатні дати учням детальне уявлення про, скажімо, хід воєнних дій на фронтах Другої світової війни. І останнє. Бажано, щоб зазначений підручник мав більш високий рівень поліграфічного виконання, хоча зрозуміло, що провина його авторів в цьому відношенні абсолютно відсутня.

Інші вимоги пред'являються до вузівського підручника з новітньої історії. І ось тут викладачі вищої школи до останнього часу мали серйозні проблеми. Справа в тому, що історія новітнього часу (на відміну від історії України) вивчається лише студентами історичних факультетів. За таких умов поява нових підручників із зазначеної дисципліни не здавалась освітянському керівництву актуальною. Тому аж до початку ХХІ століття ви-

кладачі змушені були використовувати підручники, що побачили світ ще за радянської доби. Звідси – необхідність постійно корегувати їх зміст відповідно до вимог сучасної історичної науки. Це аж ніяк не могло задовольняти як викладачів, так і студентів.

Лише у 2001 р. до вищої школи надійшов прекрасний за виконанням підручник за редакцією О.Родрігеса і М.Пономарьова «Новейшая история стран Европы и Америки» [10]. Єдиним, але суттєвим, недоліком було те, що він був виданий російськими авторами. У студентів-істориків виникала необхідність постійного перекладу з російську на українську, що гальмувало процес підготовки до екзамену і об'єктивно йшло в розріз з українізацією вищої школи. Свого Ілловайського на той час українські вузи явно заждалися. Тому поява у 2003 р. підручника О.Іваницької «Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002)» [8] стало явищем у вітчизняній історичній науці. Звертає на себе увагу той факт, що він побачив світ не в Києві, Харкові чи Львові, а у провінційній за академічними уявленнями Вінниці. Структура підручника максимально наближена до вимог сучасної вищої школи. Єдине суттєве зауваження стосується відсутності теми з історії післявоєнної Канади, адже країна, яка незмінно є членом «великої сімки», повинна бути представленою у вузівському підручнику. Навіть в програмі середньої школі тема «Канада» вивчається в 11-му класі. Позитивним в навчальному посібнику О.Іваницької виглядають поява розділу «Художня культура у другій половині ХХ століття» та розміщення в кінці підручника списку джерел та літератури до кожної теми. Останнє може надати велику допомогу викладачам при складенні планів семінарських занять з історії новітнього часу.

Роком пізніше вийшов підручник кийвських авторів В.Газіна і С.Копилова [4]. В ньому детально відтворюється картина повоєнного світу, з'ясовуються особливості соціально-економічного і політичного розвитку країн Європи та Америки. Але помилковим, на наш погляд, виявилось прагнення авторів створити універсальний для декількох навчальних дисциплін підручник. На історичних факультетах більшості вузів України історія слов'янських країн Європи вивчається в курсі «Історії південних і західних слов'ян». Повною мірою це стосується і

розділу «Російська Федерація», який представлений в підручнику.

В цілому ж, поява нових, альтернативних підручників з історії може лише привітатися. Якщо прийдешні автори будуть сумлінно ставитися до майбутнього своїх творів, тоді і буде позитивний результат. Нагадаємо, що до 1917 р. підручник з російської історії для старшого віку Д.Ілловайського перевидавався в Росії 36 разів, курс російської історії для середнього віку – 44 рази, курс всесвітньої історії для старшого віку – 30 разів, для середнього – 35 разів [6, 95].

Література

1. Бураков Ю.В., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. Всесвітня історія: Новітні часи. 1945-1998: Підручник для 11 кл. серед. шкіл. - К., 1998.
2. Всесвітня історія: 1918-1945 рр.: Навч. посібник для 10 кл. серед. загальноосвітніх шкіл / Авт.-упорядники Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко. - К., 1997.
3. Всесвітня історія: 1939-1998: Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шкіл / Авт.-упорядники Я.М.Бердичевський, Т.В.Ладиченко, І.Я.Щупак. - К., 1999.
4. Газін В.П., Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 роки): Навч. посібник. - К., 2004.
5. Давлетов О.Р., Космина В.Г., Мороко В.М. Всесвітня історія: 1946-1997 рр.: Навч. посібник для 11-х класів. - Запоріжжя, 1997.
6. Историография истории России до 1917 г.: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 2 т. / Под ред. М.Ю.Лачаевой. - М., 2003.- Т.2.
7. Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: Учеб. пособие для студентов / Под ред. И.П.Дементьева, А.И.Патрушева. - М., 2002.
8. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): Навчальний посібник - Вінниця, 2003.
9. Історія України. - 2005.- № 35
10. Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 3 ч. / Под ред. А.М.Родригеса, М.В.Пономарева. - М., 2000-2001.
11. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загально освіт. навч. закладів. - К., 2002.
12. Полянський П.Б. Всесвітня історія. 1914-1939: Підруч. для 10-го кл. загально освіт. навч. закладів. - К., 2003.

ЯШИН В.О.
старший викладач

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА І ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ – ШЛЯХ ДО ПОБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ПИТАННЯ ПРИНЦИПІВ

Питання громадянської освіти і громадянського виховання є одним з провідним питанням в контексті формування громадянського суспільства і розбудови правової держави. Важливість цього підкреслюється тим фактом, що рішенням Ради Європи 2005 рік визначений роком громадянської освіти.

Під поняттям «громадянська освіта» прийнято розуміти систему виховання та навчання, спрямовану на створення умов для формування свідомої громадянської позиції та відповідальності особи. Громадянська освіта, як і нерозривно з нею пов'язане громадянське виховання, передбачають набуття молоддю людиною якостей громадянськості, громадянської відповідальності, формування громадянської культури.

За останні десятиліття в демократичних країнах світу сформувалося стале розуміння принципів громадянської освіти і виховання, що обумовлюються стратегічними цілями розвитку суспільства.

У другій половині 90-х років Міністерство освіти і науки України почало формування і поширення нової системи громадянської освіти в Україні, визначивши як основні форми її здійснення, так і головні педагогічні і методичні принципи і умови громадянської освіти і громадянського виховання в школі.

Разом з тим, на нашу думку, до цих принципів незайвим буде висловити декілька додаткових міркувань.

Громадянське виховання і громадянська освіта за своєю суттю і змістом не є справою новою або незнаною. Історику достатньо лише пригадати відому уваровську концепцію «православ'я, самодержавство, народність», що відображала принципи громадянської освіти, втілювані російською владою в позаминому столітті, або згадати радянські часи, де цій справі приділялася провідна увага в загальній системі виховання, хоча сам термін «громадянська освіта і громадянське виховання» не мав сьогоdnішнього характеру свого застосування.

Сьогодні в ці поняття вкладається принципово відмінний зміст, обумовлений реаліями і потребами сучасного демократичного суспільства, інтегрованого у світову систему економічних і політичних відносин та світовий культурний простір нового світу, що глобалізується. Саме тому всі ті, на кого суспільством покладено обов'язок освіти і виховання нової генерації повинні були б погодитись дотримуватися таких принципів, які стали б основою громадянської освіти і громадянського виховання на відносно тривалий період, до якого в ідеалі можна було б застосувати термін «історичний».

Першим таким принципом ми вважали б *політичну індиферентність*, або, навіть, аполітичність.

Політика формується на стику економічних інтересів еліт, або – в менш розвинутому суспільстві – кланів, закритих каст, і школа (і середня, і вища) не повинна бути одним з інструментів реалізації цих інтересів. Школа має справу з вихованням і освітою майбутніх свідомих членів *суспільства*, тому якщо ми ведемо мову про «соціальне замовлення», то існує соціальне замовлення суспільства, а не держави, яку ми розглядаємо як вторинну відносно суспільства і завданням якої є виключно обслуговування інтересів суспільства.

Другим принципом ми б вважали національну *індиферентність*.

Відповідно до Конституції України, народ України складають громадяни України всіх національностей. Стаття 15 Конституції визначає принципами суспільного життя в Україні, серед інших, ідеологічну багатоманітність. Тому слід чітко відділити громадянську освіту і громадянське виховання від національного виховання, що часто-густо розуміється в наших школах як єдине ціле, а, іноді, як дві назви одного явища.

Представники титульної нації не можуть нав'язувати представникам інших націй і народностей цінності власного етносу, нехай би і у власній державі. Гасло «Україна – для українців», яке, дякувати Богові, так до сьогодні і не вдалося втілити жодній політичній силі, коли не коли, має тенденцію проявлятися в інших, зазвичай в культурній і освітній, сферах життя, як це було, наприклад, в перші роки незалежності, коли, зусиллями національно екзальтованих екстремалів і переляканих партно-

менклатурщиків ми були свідками так би мовити, певних «національних збочень».

Громадянська освіта і громадянське виховання повинні базуватися на загальнолюдських цінностях і бути, в позитивному сенсі, космополітичними.

Третім принципом має стати *свобода особистості* в найбільш широкому її розумінні.

Формована в учнів і студентів система поглядів на взаємовідносини особистості і держави повинна базуватися на визнанні непорушного пріоритету особи над державою. Основним завданням і головною метою діяльності держави є всебічний розвиток, забезпечення, гарантування і захист прав і свобод особистості. У держави немає і не може бути інших завдань. Існує пріоритет прав і свобод особистості перед державою. Якщо влада порушує права особистості, суспільство вправі і зобов'язане змінити владу.

Влада, в свою чергу, повинна бути глибоко вдячна суспільству і кожній окремій особистості за те що суспільство дозволило владі володарювати від свого, суспільства імені. Особа не має ніяких інших зобов'язань перед державою, крім перелічених в Конституції. Держава має безліч зобов'язань перед особою і їх конституційний перелік не є вичерпним.

Четвертим принципом є *повага до Конституції і законів України*.

Свобода особистості не може бути безмежною, вона повинна бути урівноважена принципом поваги до Конституції і законів держави та їх суворого дотримання.

Викладання комплексу шкільних та вузівських правознавчих дисциплін має своєю кінцевою метою, передусім, формування навичок правомірної поведінки. Сукупність глобальних цілей, які оприлюднюються в багаточисельних «концепціях» і «доктринах» щодо різних напрямків правового виховання, органічно інтегрованого з системою громадянської освіти і громадянського виховання, втілені бути не можуть в принципі. Нездійсненність цілей, зафіксованих в подібних документах, призводить до їхньої профанації і перетворює документ на черговий пустий папір.

Особистість – «штучний товар»; «гуртова», або «оптова»

система виховання, яка всупереч всім концепціям «індивідуалізації» залишається в наших школах провідною, не сприяє формуванню особистості. В останні роки школа намагається повернутися обличчям до дитини, але справжнє виховання особистості, те, що називають зараз «особистісно орієнтований підхід», було і залишається справою окремих, справжніх педагогів, яких ніколи не було багато, але які є в кожній школі.

Зважаючи на це, ми глибоко переконані, що цілі, які ставить перед собою педагог в процесі виховання, мають бути максимально реальними і здійсненими. Формування навичок правомірної поведінки і є та реальна і здійснена мета. Ця мета корелюється із викладеним принципом поваги до Конституції і законів.

Підсумовуючи викладене, скажемо, що проблема громадянського виховання і громадянської освіти лише тільки починає розроблятися в світлі сучасних вимог з теоретичної і практичної точки зору. Роботи не те, щоби багато – за неї реально ніхто не брався. Поки що справа обмежується кілотонами паперів і тисячами семінарів - «концертів». Педагогічна громадськість мусить нарешті звернутися обличчям до проблеми, яка вже давно стала нагальною.

ЯШИН В.О.

старший викладач

ПРАВО НА ОСВІТУ ЯК ОСНОВНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНСЬКЕ ПРАВО: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Питання прав і свобод людини і громадянина є на сучасному етапі найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової співдружності. Стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку держави і суспільства в цілому.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття «права людини» і «права громадянина», віддаючи пріоритет правам людини перед правами громадянина.

Під поняттям «права людини» теорія права розуміє можливості, пов'язані з людською істотою, її існуванням і розвитком, тобто, необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства [1,192].

Під поняттям «права громадянина» розуміються можливості, зумовлені сферою відносин людини з суспільством, державою та їхніми інституціями.

Конституція України, в свою чергу, визначає сім груп основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, культурні, сімейні.

Правова теорія, даючи визначення групам прав, зокрема, визначає культурні права як можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства, відносячи до цих прав і право на освіту. Такий же висновок можна зробити із аналізу тексту Конституції України і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Конституційний Суд України [2] визначив, що право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які *необхідні для нормальної життєдіяльності* в умовах сучасного суспільства.

Рівень розвитку сучасного суспільства спроможний забезпечити доступ громадян до духовних цінностей свого народу та людства, незалежно від рівня їхньої освіти. Отримання освіти в сучасному суспільстві вже не є лише засобом, який забезпечував би доступ громадян до культурних надбань людства. Такий утилітарний підхід поступово зменшував би цінність освіти, в той час як ми спостерігаємо протилежну тенденцію.

Протягом певного історичного періоду, завершальна межа якого могла би бути віднесена до середини ХХ сторіччя, освіта дійсно слугувала засобом, так би мовити, «культурної емансипації» (беремо на себе всю відповідальність за недосконалість терміну). Таким чином, право на освіту лише надавало можливості відносно цієї «культурної емансипації». В цьому, назвемо його так, «старому суспільстві», засобом забезпечення соціалізації особи, тобто процесу засвоєння соціального досвіду, включення особи до системи суспільних відносин і самостійного відтворення нею цих відносин, слугували інші можливості: насамперед, політичні, економічні, а історично раніше – станові, тож віднесення права на освіту до групи культурних прав було обумовленим і виправданим.

В сучасному суспільстві освіта є необхідним засобом соціалізації особистості, фундаментальною умовою реалізації її основних політичних, економічних, а, звідтак, соціальних та екологічних прав. Відсутність можливості забезпечити достатній рівень освіти позбавляє громадянина реалізувати власні здібності, отримати кваліфіковану роботу, унеможливує або обмежує можливості професійного і кар'єрного зростання, обмежує можливості реалізації економічних прав, призводить до маргіналізації особи, виштовхує її за межі суспільного поступу.

Зважаючи на це, слід, на наш погляд, відносити право на освіту, по-перше, до основних прав людини, а не прав громадянина, по-друге, до групи громадянських прав, а не замикаючи її і вузьких межах групи культурних прав. Таким чином, право на освіту, з одного боку, отримувало б такий же міжнародно-правовий захист і статус, як і основні права людини, а з іншого боку, гарантування права на освіту в кожній конкретній державі ставало б таким же предметом уваги міжнародної спільноти, як і інші громадянські права.

Література

1. Правознавство / Авт. кол. Демський С.Є., Ковальський В.С., Колодій А.М., – К., 2003.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ч.3 ст. 53 Конституції України (справа про доступність і безоплатність освіти), справа N 1-4/20044.

ЯШИН В.А.

старший преподаватель

УШЕДШИЕ ФАМИЛИИ (исторический этюд)

Работа исследователя в архивах над какой-либо научной темой иногда даёт совершенно неожиданные результаты. Как-то, согреваясь холодным зимним днём в тепле читального зала Днепропетровского областного архива разбором заказанных архивных дел XIX столетия, автор изучал довольно распространённое по тем временам издание – «Памятную книжку Екатеринославской губернии на 1895 год» (такие «Памятные книжки» старались издавать все губернии). Книжка пестрела большим количеством фамилий мелких, средних, крупных чиновников и служащих давно ушедшей эпохи. Людей тех нет, остались одни фамилии, зафиксированные в «Памятной книжке». Но, собранные вместе в черновом конспекте, они вдруг обратили на себя внимание: какие это были фамилии!

Вот, к примеру, указаны инспекторы: *Загряжский, Арменевский, Лапта, Мальчевский, Идельфонс* (какая гордая фамилия!). Читаем дальше, тут же, подряд, не выбирая: *Хмуревский, Герболинский, Благодаринский, Маевский* и «окончивший курс Московского Университета *Владислав Августович*». Просто бросается в глаза происхождение фамилий: особая структура, притяжательного падежа дело! Филолог, конечно, скажет больше и вернее, но и историку видно – благородных кровей люди.

А вот «мелочь пузатая» – казначеи, и фамилии такие же, опять же, читаем подряд, не выбирая: *Дьяков, Ивков, Коликов*. Так и видишь одетого в потёртый форменный сюртук, сутуловатого, педантичного и недоверчивого чиновника в нарукавниках.

А вот ещё оттуда же имя чиновника: *Казимир Фердинандович Дубисса-Крачак*. Да... Был человек!

Вот помощники из канцелярии губернатора: *Иван Петрович Дурилин, и фон Адеркас*.

Вот банковские служащие: *Герценвиц, Тополчанов, Добротворский, Бушинский, Полесский-Щипилло*.

Интересно, кем в банке был *Добротворский*? Не по части

благотворительности ли? Молчит «Памятная книжка»!

А какие интереснейшие фамилии встречаются в школе: учитель *Благонядёжин*. Совершенно потрясающе, особенно для тех, кто хорошо знаком с внутренней политикой царского режима, в частности, в отношении образования. Как же тут обойтись без помощника классного наставника (!) *отставного поручика Мих. Ал. Сытенко*.

Преподаватели женской гимназии, судя по фамилиям (что, признаем, имеет мало общего с исторической наукой) были люди, по всей видимости, не чуждые выпить, холостые и возраста довольно неопределённого: *Афанасий Бублев* (с ударением на первом слоге), учитель *Подосинников*, и, наконец, *Пётр Харлампиевич Трандафилов*.

Женщина, согласившаяся стать *Трандафиловой*, достойна уважения!

Венчает сию иерархическую лестницу чиновников ведомства министерства народного просвещения директор народных училищ Екатеринославской губернии *Анемподист Ионович Малевинский*.

После этого просто на одном дыхании читаются:

Фабрика штемпелей *Гольдберга*, депо часов *Лейзеровича*, паровая мельница братьев *Фрост*, «фельдшер-массажист, оспопрививатель» *Ранцман*, «Соль и страхование» *Табловского*, приготовительная школа *А. Карбоньер*, фото *Витлин* (у синагоги), склад вина и спирта *З. Иоффе*, посредничество по найму *Тульчинская*, живопись по железу и стеклу *Когелевич*, маляр *Моисей Берлевский*, и, наконец, «кефирное заведение» *Абрама Вайзбейна*.

И где они теперь все? Где все эти фамилии? Мы уже не говорим о людях, но куда поделились эти фамилии?

Трагедия, начавшаяся в России в 1917 году, унесла в небытие не просто людей: эта трагедия истребила целые роды, иначе почему более не встречаются такие фамилии, эти родовые имена?

Эта трагедия унесла, возможно, целую культуру фамилий, которых больше нет, и, верно, не будет никогда.

(По материалам «Памятной книжки
Екатеринославской губернии на 1895 год»)

Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії

Збірник наукових праць

Випуск 3

I 90 **Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії:**
Зб.наук.праць. Вип. 3 / За ред. О.І.Кожухаря. – Кривий Ріг,
2005. – 129 с.

ISBN 966-7997-43-5

ББК 63.3(0)

I 90

УДК 94

Здано до набору 15.12.2005. Підписано до друку 26.12.2005. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Ум.друк.аркушів. 8,5. Наклад 100 прим. Замовлення № 1052.
Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Типографія "Аліса", м. Кривий Ріг, вул. Інженерна, 31.